

1925 чылдың август
31-де үнүп эгелээн

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

shyn.ru

Садар өртээ
хостуг

12+

№ 5

(19736)

2024 чылдың

январь 24

среда

Хүннүң үнери — 08:35

Ажары — 16:47

Хүн дурту — 8:12

Чоннун чангыс деминин чылын түңнээн

Буян ООРЖАКТЫҢ тырттырган
чуруу

/ Бии-Хемде "Эки херектиң оруу" ачы-дуза фондузунун удуртукчузу Наталья Ондар ТР-нин Чазак Даргазы В. Ховалыгның Өөрүп четтириишкин бижиин алган.

Сайзыралче

дидим базымнар

2023 чылда республика девискээринге "Таарымчалыг хоорай хүрээленин тургузары" национал төлөвилел-биле хей девискээрлерни чаарткан болгаш кылганын катап база сагындырары артык эвес...

/ 8-ки арында

Угарлыг газтан

оваарымчалыг болуңар

Чыккылама сооктар дүжерже-ле, суугуну шын эвес одап ажыглаанындан өлүмнүг озал-ондактар бүрүткеттинип турар. Ындыг хай-халаптар республикада хаая эвес болгулаар, чүзе дизе мында суугу одалгазы эң-не нептереңгей...

/ 11-ги арында

276,9

муң тонна сигенни мал кыштаглааш-
кынынга белеткээн.

Москвага Тываның культура хүннери болуп эртер

2024 чылда Тыва ССРЭ-ниң составынче Тыва Арат Республиканың эки тура-биле каттыжып киргениниң 80 чылын демдеглээр. Регион-нуң Баштыңы Владислав Ховалыг бо болуушкунга тураскааткан калбак ниитилел-политиктиг хемчеглерни бедик деңгелге эрттирер даалганы республика Чазаның мурнунда салганын ТР-ниң Дээди Хуралына бодунуң Айыткалында айыткан. Культура яамызынга белеткел ажылдарын эгелээр даалганы берген.

«1941 чылда Ада-чурттуң Улуг дайынында ССРЭ-ниң бирги эвилелчизи, ооң соонда дайын чылдарында ооң составынче киргени хей национал чоннарның тургусканы чурттуң чаңгыс демниг болурунга база оларның ниити күженишкени-биле Төрзөн чуртунуң сонургалдарын камгалаарына онза чугула черни ээлеп турар» – деп, Владислав Ховалыг демдеглээн.

Юбилейлиг хүннерде Москвага Тываның культура болгаш уран чүүл хүннерин бо чылын катап эгидер деп турарын Тываның Баштыңы чугаалаан.

Россияның составынче Тываның эки тура-биле каттышканының 80 чылында республиканың чурттакчылары солун программаларны, шиилерни болгаш чогаадыкчы төлөвилелдерни көөрлер деп, Владислав Ховалыг республиканың Культура яамызынга бүзүрелин илереткен.

Культура сайыды Виктор Чигжит ТР-ниң Дээди Хуралына Тываның Баштыңының Айыткалына хамаарыштыр бодунуң бодалын илередип тура, улуг уjur-уткалыг төөгүлүг хүннү байырлаарына белеткел эгелей бергенин дыңнаткан:

– Тываның Баштыңы бодунуң Айыткалында яамының эрткен чылда ажылынга бедик үнелелди берген. Ол дээрже Москвага Тыва Республиканың культура хүннеринге тураскааткан хемчеглер-дир. Республиканың удуртулгазы ол төлөвилелдерни деткээн, ам-даа деткири биске чугула. 2024 чылда Россияның Камгалал яамызының Культура департаментизи-биле удур-дедир кады ажылдап, «Тыва Республикада армейжи культура хүннери» деп патриотчу төлөвилелди уламчылаар бис.

/ ТР-ниң парлалга албаны.

Чаа томуйлаашкын

Аныяктар херектериниң талазы-биле агентилелди яамы кылдыр катап эде тургузуп тура, сайыттың албан-дужаалынга кордакчы Субудай Оюнну деткээнин Тываның Баштыңы Владислав Ховалыг дыңнаткан. Субудай Оюн мооң мурнунда республиканың спорт сайыдының ора-лакчызынга ажылдап турган. Аныяктар-биле сырый кады ажылдаар даалганы чаа удуртукчуга берген.

Владислав Ховалыг эрткен пятницада ТР-ниң Дээди Хуралына Айыткалында Аныяктар херектериниң талазы-биле агентилелди яамы кылдыр эде тургузары эргежок

чугула апарганын дыңнаткан турган.

– Чурттакчы чоннуң демографтыг көргүзүүндөн алырга, ол «аныяксаан» болганда, ажыл-чорудулганың мурнады

боттандырар угланышкыны аныяктарның хергелдеринге дүүшкен турар уjurлуг. Күш-ажылды суртаалдап, идепкейжи болгаш инициативтиг аныяктарны дет-

киир – деп, бодунуң шиитпирин ол чарлаан.

Судубай Викторович Оюн 1990 чылдың август 18-те Тес-Хем кожуунуң Самагалдай суурга төрүттүнген. Уралдың күрүнениң юридиктиг академиязын тергиин өөредилгелиг дооскан. Чеди чыл иштинде мергежилиниң аайы-биле юристеп ажылдаан. Күрүне эрге-чагырга системазында дөрт чыл ажыг ажылдап турар.

Владислав Ховалыг чаа албан-дужаалга чедишкенини, идепкейжи болгаш инициативтиг ажылдаарын аңаа күзээн.

Чоннуң чагыгларын хүлээп алган

Январь 23-те РФ-тиң Президентизи Владимир Путинниң Тывада бүзүрөттүрген кижизи Кызылдың М.А. Бухтуев аттыг 1 дугаар школазының директору Татьяна Шарыпова чоннуң чагыгларын хүлээп алган.

«Хей-ниити хүлээп алышкыннарын уламчылап, чоннуң чагыгларын хүлээп тур бис. РФ-тиң Президентизиниң соңгулдаларының кандидадынга чагыгларны чон кирип турар. Элээн каш кижиге келгеш, чагыын кириди. Оларның кайызының-даа көдүрген айтырыглары хууда эвес, а ниитилелдиң чидиг айтырыглары болганын демдегледим. Кадык камгалалынга, хоорай иштинге аргыжылгага, өөредилгеге хамааржыр чонну дүвүредип чоруур айтырыглар болду» – деп Т. Шарыпова чугаалады.

Кызыл хоорайның чурттакчызы **Надына Бедарева:**

– Амгы үеде хүндүлүг дыштанылгада мен. Сөөлгү үениң чидиг айтырыгларының бирээзи – диш эмнелгезиниң тудуу деп санаар мен. Ынчангаш бөгүн ук айтырыгны көдүрүп, РФ-тиң Президентизиниң бүзүрөттүрген төлээзин таварыштыр чагыгны киридим. Бирээде, диш эмнелгезиниң тудуу үе-дүптүң эрги оран-сава-дыр. Ийиде, эмчилер чедишпес. Эрги оран-савага аныяк специалистер ызырынмас. Диш аарырга, эмчилеп алыр арга чок. Ынчангаш бо айтырыгны шиитпирлеп бээрин республи-

бликаның чурттакчы чонунуң өмүнээзинден диледим.

«Кызыл хоорайга улуг, делгем коляскалыг кижиге кире бээр кудумчу автобустары бээр арганы өөренип көөрүн дилээр-дир мен. Кадынының байдалы онзагай, коляскада олурап төрелдиг мен. Хоорайда комфортабельдиг транспорттуң чогуңдан ол төрөлим кым-бир кижиниң дузазы чокка кайнаар-даа чоруп шыдавас» – деп, Кызыл хоорайның Золотой ключик аттыг 1 дугаар уруглар садының логопеди **Мария Сагалакова** чугаалады.

Республикага медицина-социалдыг болгаш психологтуг реабилитация төвүн инвалид уругларга болгаш ТШО-дан кээп турар чаңгыс чер чурттугларыныска кылып берген болза. Кадынының

байдалы онзагай өпеялыг төрөлим бар. Олар чаш төлүнүң кадыкшылы дээш албан-биле Москвага азы өске улуг хоорайларга барып, эмнээшкенин удаа-дараа эртип турар. Амгы үеде психологтуг-даа, социал-даа, эмчи-даа дузазы хереглээн ТШО кижикчилери бертик-межел чанып кээп турар. Аңгы-аңгы тудугларга эвес, а чаңгыс черге комплекстиг төп турары күзенчиг дээрзин Кызыл хоорайның А.С. Пушкин аттыг ном саңының номчулга залының даргазы **Чинчи Ондар** чугаалап, чагыгны кириген.

Алексей Хоюгбан, Кызылдың политехниктиг техникумунда мастер башкы:

– Чээрби чыл дургузунда токарьлар өөредип ажылдаан мен. Тывага чаңгыс-ла өөредилге черинге токарьларны өөредип турган. Ажылдап турган станоктарыныстың

элей бергени-биле техникумда ол салбырны хаапкан. Амгы үеде Тывада ажылдап чоруур токарьлар колдуу бистиң өөреникчилеривис болуп турар. Улаштыр ону сайзырадып, өөредир күзелдиг улус бар-даа болза, Кызылга өөредип шыдавас-тыр бис. Чүге дээрже станоктар чок. Токарь болуксаан оолдар соңгаар хоорайларже чоруп турар. Токарьлар өөредир талазы-биле эң-не чоок хоорай Черногорск дээш оон-даа ыңай ырадыр чоруп каар.

РФ-тиң Президентизи В. Путинниң Айыткалында бежен эң-не кол мергежилдерниң аразынче кирген мергежил-токарь. Тывага токарьларны өөредип эгелээр дизе, чаа дериг-херексел херек. Токарьлар өөредир дериг-херекселди чаартып бээрин дилеп тур мен. 2002 чылдан эгелээш, республикага кылып келген ажылым – токарьлар өөредири. Өөредип эгелээринге белен мен.

Ынчан өөреткен токарьларыныс адалталып, соңгаартан келген токарьлар Тывада ажылдап турар апарган. Бодувуста токарьлар өөредир арга чок. Херек кырында эң-не херек мергежилдерниң бирээзи болуп турар.

/ **Айдың Ондар.**
Буян ООРЖАКТИҢ
тырттырган чуруктары

Чадаанага Башкының болгаш дагдыныкчының чылын түңнээн

Эрткен хуннерде Чадаанага барыын зонаның – Мөңгүн-Тайга, Өвүр, Сүт-Хөл, Чөөн-Хемчик кожууннарның 100 ажыг башкылары болгаш дагдыныкчылары чыгып, эрткен чылда чарлаттыгган Башкының болгаш дагдыныкчының чылын түңнөп хуралдаан.

Аңаа Тыва Республика-ның Чазак Даргазы Владислав Ховалыгның мурнундан ооң оралакчызы

Алик Монгуш чыылганнарга байыр чедиргеш, шылгарааннарга шаңналдарны тывыскаан.

Чазак Даргазының Өөрүп четтириишкин бижиин Мөңгүн-Тайганың Мугур-Аксының 1 дугаар школазының тыва дыл болгаш чогаал башкызы Чодураа Кара-Сал, Чадаана-ның 3 дугаар школазының чурулга уран чүүлүнүң башкызы Ольга Кенден, Сүт-Хөлдүң Ишкинден “Хүнчүгеш” уруглар садының кижизидикчи

башкызы Валерия Ооржак, Сүт-Хөлдүң Алдан-Маадырдан төөгү башкызы Елена Ооржак болгаш Чадаананың 3 дугаар школазының күш-культура башкызы Орлан Сатка тывыскаан.

Хөй чылдар дургузунда өөредилге адырынга эки ажылы дээш Чазак Даргазының Хүндүлел бижии-биле Сүт-Хөлдүң Кара-Чыраада “Челээш” уруглар садының кижизидикчи башкызы Лариса Донгак, Мөңгүн-Тайганың Мугур-Аксында 1 дугаар школазының ОБЖ башкызы Юрий Доштуг-оол, Сүт-Хөлдүң Бора-Тайгада төөгү башкызы Марина Ондар, Сүт-Хөлдүң Суг-Аксында “Чинчи” уруглар садының санитар няязы Чечек Ондар, Сүт-Хөлдүң Кызыл-Тайгадан орус дыл болгаш чогаал башкызы Яна Ондар, Мөңгүн-Тайганың Мугур-Аксының 1 дугаар школазының сан башкызы Уран Сүрүңмаа шаңнатканнар.

Чарлаттыгган чылды түңнээн хуралга ТР-ниң Өөредилге яамызының мурнундан күрүнө шаңналдарын дөрт кожунунуң өөредилге албан черлеринде үрө-түңнелдиг ажылдап чоруур башкыларга,

дагдыныкчыларга тывыскаан.

Башкының болгаш дагдыныкчының чылын республиканың өске дөрт зоназынга – Каа-Хемниң Сарыг-Сепке, Улуг-Хемниң Шагаан-Арыгга, Таңдының Бай-Хаакка болгаш Ак-Довурак хоорайга байырлыг байдалга түңнөп, хагганын сагындыраалы.

/ Бистиң корр.
Ада ТЮЛЮШТУҢ
тырттырган чуруктары.

Коронавирустан аарыыры 60 хууга ЭВЭЭЖЭЭН

ТР-ниң Чазаның аппарат хуралында Росхереглелхай-гааралының ТР-де эргелелиниң даргазы Людмила Салчак Тывада эпидемиологтук байдалдың талазы-биле дыңнадыгны Владислав Ховалыгга илеткээн.

Эрткен неделяның беш хонунда, январьның 15-тен 19-ка чедир, COVID-19 аарыы 60 хуу эвээжээни демдеглеттинген. Улуг улустан 6 кижиде, 17 харга чедир уруглар аразында 4 кижиде чаа корона-вирус халдавыры илереттинген. Чиик байдалдыг 4 кижини амбулаторлуг эмнээшкинде алган. Чыдар оруннар саны четчир.

Ооң-биле чергелештир ОРВИ база грипптен аарыыр чорук 9 хуу көвүдээн. Эрткен неделяда республикада 1240 кижини ОРВИ база грипптен аараан, оларның аразында 14 хар чедир на-зылыг 818 уруглар бар.

А Кызыл хоорайда ОРВИ база грипптен аарыыры эвээжээнин эмчилер демдеглээн. Чеди хонуктуң мониторингинден көөрге, чүгүл 354 аарыг кижини демдеглеттинген. 14 харга чедир 164 уруг аараан.

Республиканың кол санитар эмчизи эпидемиологтук байдалды көргөш, Тываның өөредилге болгаш социал албан черлеринге халдавырны тарап нептеретпези-биле камгалал хемчеглерин хажыт чокка сагырын сүмелээн.

Черлик ыттар хоойлузу уламчылап турар

Эрткен чылдың июль айда дириг амытаннарга харысалгалыг хамаарылга дугайында федералдыг хоойлуга өскерилгелерни киригген. Ээзи чок дириг амытаннарга хамаарылга талазы-биле немелде хемчеглерни кирир бүрүн эргени бүгү-ле регионнарның субъектилеринге дамчыдып берген.

Черлик ыттарны удудур сыкыртыр талазы-биле хоойлу төлевилелин, бир дугаарында, Бурят, Алтай Республикалар, Магадан облазы хүлээп алган. Олар черлик ыттарны туткаш, эрги, чаа ээлери 30 хонук дургузунда тыптырын манааш, келбес болза, ынчан удудур сыкыртыр ажылды чорударын шиитпирлээн.

Тывада база ээзи чок ыттар айтыры шагдан тура чурттакчы чонга дүвүрелди оттуруп келген. Ук айтырыгны шиитпирлээри-биле, черлик ыттарны тудар, ээлиг ыттарны төлевир чок чазаар хемчеглерни чорудуп турар. Ынчалза-даа черлик ыттар биеэги дег кудумчуда халышпышаан хевээр.

Черлик ыттар-биле нарын байдалды өөренип көргөш,

немелде киригген бүрүн эргеге даянып, регионнуң Юстиция яамызы Тываның девискээринде ээзи чок дириг амытаннарга хамаарылга дугайында хоойлу төлевилелин белеткээн. Ынаар черлик ыттарга харысалгалыг хамаарылга талазы-биле немелде хемчеглерге хамаарышкан чогуур өскерилгелерни киригген.

Юстиция яамызының бирги оралакчызы Борис Очурнуң чугаалап турары-биле алырга, хоойлу төлевилелинче ээзи чок ыттарны чыыр түрүниң оран-савазын тударын киригген. Федералдыг хоойлу ёзугаар приюттарга оларны удудары хоруглуг.

“Ол оран-савага өлүмнүг болгаш халдавырлыг аарыглардан аараан, хөлүн эрттир каржыланган ыттарны удудур

Келген кижини
бүрүзүнүң бодал-
дарын өөренип көргөн бис.
Оларның аразында хөй
кезиин хоойлу төлевиле-
ли-биле чөпшээрешкен.

сыкыртыр. Дириг амытаннарның бо бүгү байдалын мал эмчизи хынааш, түрүниң оран-савазынга удудур сыкыртыр хире барымдаа барын тодараткаш, аңгы түңнелди үндүрер. Арткан анаа ыттарны приютче чорудуптарга, аңаа оларны өзүп-көвүдө-вес кылдыр чазап, тарылганы салыр” – деп, ол чугаалаан. Черлик ыттарның хөй болганы-биле оларның баш санын шак ынчаар чоорту эвээжедир сорулганы салган.

2023 чылдың декабрь айда

чонну чыггаш, Юстиция яамызының, Чазактың, ветеринария албанының төлээлери ук хоойлу төлевилелиниң баштайгы таныштырылганын болгаш сайгарылганын кылгаш, чоннуң үзел-бодалын дыңнаан.

“Ынчан бис келген кижини бүрүзүнүң бодалдарын өөренип көргөн бис. Оларның аразында хөй кезиин хоойлу төлевилели-биле чөпшээрешкен. Чон чыыжыгга ону сайгарган соонда, улаштыр ажылдап кылыры-биле, Тыва Республиканың Дээди Хура-лынче чоруткан бис” – деп,

Борис Очур чугаалаан.

Республиканың Юстиция яамызы черлик ыттарны шуптузун эвес, а чүгүл аарыг болгаш каржыланган ыттарны удудур сыкыртыр талазы-биле өскерилгелерни киригенин ол демдеглээн. Оон аңгыда, хоойлу төлевилелиниң өске чадалары база регионалдыг прокуратураның чөпшээрелин алыр ужурлуг. Дээди Хуралдың дараазында сессиязынга дыңнаары-биле хоойлу төлевилелин чоруткан.

/ Чыгыргана СААЯ.
Чурукту интернет
четкизинден алган.

Кокайлар- биле демисел

Чылдың кайы-даа үезинде малчыннарга айыыл тургузар дөрт буттук амытан – бөрү. Ылаңгыя кышкы үеде аштаан бөрүлөр малчын коданнарже халдап эгелээр.

Б о хуннерде республикада кокай аглаар 129 бригада ажылдап турар. Ында дуржулгалыг 747 аңчы хаара туттунган. Ук бригадалар 112 автомашина, харга халдыр 20 техника, 109 аът-биле чүмнеттинген.

2023 чылда кокай аглаар бригадаларга республика бюджетинден 846 муң рубльди аңгылаан. Ук акшаны хей кезинде кывар-чаар чүүлге үндүрүп турар. Кокай аглаар аңчыларга бир кокай аглааны дээш 2 муңдан 5 муңга чедир рубльди шаңналга бээр. 2023 чылдың ноябрь 7-ден 2024 чылдың январь 12-ге чедир 152 бөрүнү аглаан. Оларның 91-и кыс, а 61-и эр бөрүлөр болган.

/ Бистиң корр.

Кыштаглаашкын онча-менди

Кыш ортузу ажа берген. Кожууннарда кыштаглаашкын кандыг байдалда эртип турарын ТР-ниң Көдээ ажил-агый яамызындан сонургадавыс.

2023–2024 чылдың кыжын республика девискээринге мал-маганын онча-менди ажаап алыры-биле, 2023 чылдың күзүнүнде, ноябрь айда, Тываның Чазаанга тос эр кижиден тургустунган оперативтиг штабты тургускан. Дүн-хүн чокка долгап болур,

83942297550 дугаарлыг «изиг шугумну» ажыткан турган. Декабрь эгезинден тура 20 хире хамааты республиканың аңгы-аңгы кожууннарындан дуза дилеп долгаан. Малчыннарның дилээ колдуунда-ла кыштагларже баар орук ашталгазы.

Ниитизи-биле -44, -62 градус чедир сооп, үзүк-соксаал чокка хар чагган түңнелинде, кыштаглаашкын белен эвес эртип турар. Улуг хар мал одары чок кылдыр дуй

чаапкан. Эрткен чылдарга деңнээрге, хар 5–10 сантиметр кылын кылдыр чагган. Эрзин, Өвүр, Мөңгүн-Тайга, Тес-Хем кожууннарда хар эң-не улуг, а Чөөн-Хемчик, Бай-Тайга, Барыын-Хемчикте чүгээр болган.

Малдың баш саны ниитизи-биле – 376,76 муң. Оларның 208,9-у бода малга хамааржыр. А шээр малдың баш саны – 1143,8 муң. Малдың ниити деңгели ортумак байдалда. Эрткен чайын кааңнаашкынның түңнелинде

чамдык кожууннарда кыш арай берге байдалда эртип турар. Март ортузунда мал оолдаашкыны болур.

Мал кыштаглаашкыны чедишкинниг болзун дээш, республикага 276,9 муң тонна сигенни белеткээн турган. Бо хуннерде 166,4 муң тонна мал чеми курлавырда бар. Улуг харлыг, соок кыш болганындан чамдык кожууннарда мал кыштаглаашкыны нарын байдалда эртип турар. Ынчангаш республика курлавырындан Эрзин болгаш Мөңгүн-Тайга кожууннарда – 350 килограммның 500 дүрүг сигенин, Өвүрге 300 дүрүгнү, Тес-Хемге 200 дүрүг сигенни таарымчалыг өртөккө саткан. 350 килограмм деңзилиг бир дүрүгнүң өртээ – 2500 рубль. Республика курлавырында мал чеми ам-даа бар: сиген – 805 тонна; сула – 150 тонна; оодурба – 162 тонна.

Чаа чылдың байырлалының үезинде яамыларның болгаш кожууннарда көдээ ажил-агый удуртуплазының төлээлери малчын аалдарже үнүүшкүннерни чоруткан. Чидиргилер илереттинмээн.

/ Айдың ОНДАР белеткээн.

Ажылдың хевирин эде тургузар

Январь 19-та республиканың Баштыңы Владислав Ховалыг ниитилел мурнунга Айыткалы таныштырып тура, Көдээ ажил-агый яамызы амгы информативтиг технологияларны ажыглап ажылдаар ужурлуун айыткан. Ынчангаш ведомствонун ажыл-чорудулгазының шупту углаанышкыннарынга эде тургустунар даалгаларны берген.

«Көдээ ажил-агый бүдүрүкчүлериңе субсидиялар болгаш грантыларны үлөп хуваарда, конкурс чорудуунуң ажык-чарлыын хандырып, коррупциялыг хөдөөлишкыннерни болдурбас дээш, херек документиер чыылдазын чүгле хей ажыл-чорудулгалыг төптөр таварыштыр организаастаарын дагзып тур мен» – деп, Тываның Баштыңы чугаалаан.

Ол ажил-агыйларга четчир мал чегин курлавырлап алыр дээш, суггаттыг черлерге хей чылдыг сигеннерни тарырын, инвесторларның рапсты тарып өстүрер дээн саналын боттандырып эгелээрин негээн.

Ажыглаттынмай чыдар алгы-кеш аймаандан мал-маган чегинге немей бээр хоолулуг бүдүмелдер бүдүрүлгезин Тывага организаастаар.

Ооң-биле чергелештир, Көдээ ажил-агый яамызы алгы-кеш эттээр цехтиң технологияларын тургузуп, ону организаастаарынче кирер. Чурттакчы чонга балык

продукциязының хей янзылыын көвүдедири-биле балык аймаан ыштаар, консервалаар, болбаазырадыр ажылды күштелдирерин айыткан.

Регионнуң Чазааның белорусс партнерлар-биле дугуржулгазы езугаар мал эмнериниң хандырылгасы база бойдус байлаан болбаазырадыр технологияларны ажыгдалче киририниң талазы-биле республикага солун айтырыгларны көрүп турарын Владислав Ховалыг дыңнаткан.

/ ТР-ниң Чазааның парлалга албаны.
Ада ТЮЛЮШТУҢ
тырттырган чуруктары.

“Терең-Кежигниң” герофордтары

Чөөн-Хемчиктиң фермери, Терең-Кежиг аттыг көдээ ажил-агыйлыг бүдүрүлгө кооперативиниң удуртукчузу Аян Ондар республиканың социал-экономиктиг тускай программанын таварыштыр 12 сая рубль күрүнө деткимчезин алгаш, бодундан 4 сая рубльди кириштиргеш, материалдыг баазанын чаартып, чаа кажаа-хораа тудуп алгаш, эъткир уксаалыг инектерни өстүрүп эгелээн. 2022 чылдың декабрьда ооң өдээнге герофорд уксаалыг 100 баш инек ынчалдыр немешкен.

Аян Ондар малчын өг-бүлөгө өскөн болгаш, боду база бүгү ажил-агыйын чүгле мал-биле холбап чурттап чоруур. Ооң удуртуп турары Терең-Кежиг аттыг көдээ ажил-агый бүдүрүлгө кооперативи ыраккы 1992 чылда-ла тургустунган. Кажан ада-иези чок болган соонда, оларның бүгү назынында кылып келген ажылын уламчылаары-биле, малчыннай берген.

/ Аян Ондар.

Ниитизи-биле Тывада герофорд уксаалыг инектер өстүрүкчүлүгү улустуң саны чылдан чылче көвүдөп турар. Малчыннар ол инектерниң азыралы чиик, Тываның соогунга шыдамык-даа, а эңне кол шынары – эъткир деп шагда-ла биле берген.

“Бо инектерни садып алырының мурнунда, таныыр-билер улустуң дуржулганындан герофорд уксаалыг инектерниң онзагайын, ону азыраары өске инектерден

ылгал чок, бистиң кадыг-дошкун агаар-бойдузувуска дораан чаңчыгычал, шыдамык мал деп дыңнап, билип алгаш, оон азыраар-дыр деп шиитпирлээн мен” – деп, малчын чугаалаан.

Малчын азырап турар инектеринден ап турар эът продукциязын ам-даа улгаттырар сорулганы салып турар. Тус черниң өөредилге албан черлерин эът-биле хандырып эгелээн.

Малчын герофорд инектерден аңгыда, 50 баш тыва уксаалыг инекти база тудуп турар. Инектерден сагган сүт савазыраар дээрзи билдингир. Аалдың херээжен ээзи сүттен кылган ак чегнерни шуптузун кылып турар.

Малдың кыштап чиир чегин малчыннар аалының чоогунда шөлден сигенни чедер кылдыр боттары белеткеп алыр.

“Бо чылын 100 дүргек сигенни белеткедвис. Бир герофорд инек кыштадыр бир кузов сигенни чиптер. Бо белеткеп алган сигенивис кыш ашпас, ынчангаш немей садар апаар бис” – деп, Аян Балыкаевич немеди.

Бо эъткир уксаалыг инектиң укталган дөзү Херефорд-шир деп британ байларның ызыгуур салгаан аймаандан үнгөн. Ону делегейниң 50 ажыг чурттарынче үндүр садып тараткан. Бо хүнде делегейде герофорд инектерниң ниити саны 5 сая ажыг.

ОДУ ТМГ-ниң медээзинден.
Ада ТЮЛЮШТУҢ
тырттырган чуруктары

| АРЫГ АГААР |

Ыш болгаш хөө чок одалга

СӨӨЛГҮ КАШ ЧЫЛДАРДА КЫШ ДҮЖЕРГЕ-ЛЕ, РЕСПУБЛИКАВЫСКА ЫШ АЙТЫРЫ «ДИРГЕЛИП» КЕЛИР. «АМ БАЗА ЫШ» ДЭЭН ЧУГААЛАР ЭГЕЛЭЭН, АЖЫ-БИЛЕ ЧУГААЛААРГА, КЫЖЫН НАЙЫСЫЛАЛ КЫ-ЗЫЛЫВЫСКА ЫШ «ХААННАП» КИРИПТЕР.

Кара хөөнүң уржуундан Кызыл Россияда эң-не хирлиг агаарлыг хоорайларның одуруунче-даа кирип турар. Хоорайның турар чери оргулааш боорда, одаар чүүлүвүс база үстүг холумактыг хөмүр-даш болганда, ук айтырыгны шиитпирлээри кончуг берге.

Хоорайның одалга системанын электрижидери азы газчыдылга дээн чижектиг аргаларны өөренип көрүп турар. Ынчалза-даа ук аргаларны ажыглаарына эвээш эвес түңнүг акша-төгерик хергелеттинер дээрзи билдингир. Чамдык шинчилелдерниң түңнели-биле алырга, хөмүр-дашты оттулуптарга, ооң 46 хуузу чылыг бербейн, анаа-ла агаарже ыш, хөө болуп үнө бээр. Шак ындыг байдалда агаар хир-

ленгеш, кижилерниң кадыкшылынга улуг айыылды тургузуп турар. Ыштыг агаарны тынарывыска, өкпеже киргеш, янзы-бүрү аарыгларны тывылдырар.

Хирлиг агаар уржуундан тыптыр аарыгларны соксадыры-биле, кышкы үелерде Кызыл хоорайның хирленип турар агаарын арыглап, экижидер, долгандыр турар бойдузувусту камгалаар сорулга-биле ТывКУ-нун инженер-техниктиг факультетинин доцентизи Сергей Дамдын хөмүр-дашты оттуларга, хоралыг чүүлдерни ыш-биле үндүрбес тускай печканы ажылдап кылган.

«Мээң бо чогаадып кылган печкамны ажыглаары хуннүң ажыглап турар печкалары-выс-биле дөмей. Кандыг-даа ылгал чок. Чаа печканы

одаарына тускай өөредилгениң херээ чок» – деп, Сергей Дамдын чугаалаан.

Ол аспирантура дооскан соонда, ТывКУ-га ажылдап эгелээн. Ооң-биле чергелештир ыш чок печка чогаадыр күзелин боттандыраарына эвээш эвес үе-шакты, күштү үндүрген дээрзи билдингир. Ол бодунуң чогаадып алганы төлевилелин боттандыраар дээш, шөлээзиниң үезин 16 чыл дургузунда ажыглаан.

Чаа хевирниң печказының хоолайындан үнген ыштыг хөө чок болур. Хөмүрнү одаптарга, кара хөөзү аңгыланып, тускай черге чыгылы бергеш, ыш үнер кол хоолайдан аңгыда, тускай хоолай дамчыштыр дедир-ле печканың хөмүр-даш хып чыдар черинге келир. Аңаа келген соонда, катап изиг отка холушкаш,

ол хөө өрттенгеш, хоолайдан агаарже үнерде, көңүс арыг ыш кылдыр үнүп чоруй баар.

Киж бодаарга, бо бүгү чүүл көңүс болдунмас ышкаш. Ынчалза-даа Сергей Дамдын бодунуң чогаадып алган чүүлүнүң шынныын бадыткаан. Печканы бодунуң чогаатканы төлевилелин эзугаар кылгаш, отту салгаш, көргүскен. Шынап-ла, хөө чок арыг ыш хоолайдан үнүп турары бадыткаттынган.

Сергей Дамдынның чугаалааны-биле алырга, делегейде шак мындыг система чок. ТР-ниң Чазаның болгаш Экономика яамызының деткимчези-биле патент алыр дугайында документтерни ХКЭ чурттарынче болгаш Моол күрүнеже чоруткан. Чагааның харызында төлевилелди ук чурттарга боттандыраар дугайында атты салган болган.

«Чагаада айытканы болза, документ кырында экспертизаны эрткен-дир мен. Кандыг-даа шаптараазыннар чок-тур. Патентини алыр-дыр мен. Бо эки медээни алгаш-ла, дораан-на патентини Тываның Чазаның хулээдип тур мен деп чагааны Чазакче чоруткан мен» – деп, Сергей Дамдын чугаалаан.

Амгы үеде Сергей Дамдынның чаа чогаатканы системанын бүдүрүлгө черлеринге болгаш хемчээли улуг бажыңнарга ажыглап болур.

Бо чоокку үелерде чуртталга бажыңнарына тааржыр хөө чок печканы чогаадырын Сергей Дамдын планнап турар.

Бир эвес чаа печканы ажыглап эгелей бээр болза, хоорайның чыл чылы-биле шиитпирлеттинмейн турган чидиг айтыры шиитпирлеттингени ол. 2022 чылдан эгелээш, Тывада «Арыг агаар» деп федералдыг төлевилел боттанып эгелээн.

ТР-ниң Баштыңы Владислав Ховалыгның демдеглээни-биле алырга, эң-не берге чүүл болза, Кызыл хоорайда 18 муң хире одаар печкалыг чуртталга бажыңнарын чаа системаже кииреринге улуг чарыгдал негеттинип турар.

«Чамдык бажыңнары Кызылдың ЧЭТ-ке кожар, а бир чамдызын электрик-биле чылыдыр аргазын көөр дээн ышкаш айтырыгларны Тываның Чазанда өөренип көрүп турар бис. Ниитизи-биле чугаалаарга, чаңгыс черде турбайн, бурунгаар чүткүп чоруп олурар бис» – деп, ТР-ниң Баштыңы В. Ховалыг демдеглээн.

Шынап-ла, Сергей Дамдынның чогаатканы чаа печка системаны чүгле Кызыл хоорайның чурттакчыларына эвес, арыг агаар дээш тулчуп турар регионнарның өске-даа хоорайларына чугула ажык-дузалыг болуп, РФ-тиң Президентизи Владимир Путинниң «Арыг агаар» национал төлевилелин амыдыралга боттандырып ажыглаар аргазы чадавас.

«Арыг агаар» төлевилелдин сорулгазы – агаарны хирлендирбези дээрзин сагындыраал.

/ А. ОНДАР белеткээн.

| АЙЫЛ ЧОК БОЛГАШ ШЫНАРЛЫГ ОРУКТАР |

Эң-не узун орук

2023 чылда Тывада «Айыыл чок болгаш шынарлыг оруктар» национал төлевилел-биле кылдынган эң-не узун орук Кызыл кожуунда Моол кызыгаарының чанында «Восток» КХН-ниң септеп турары Кызыл – Эрзин оруу болган. Ооң узуну 10,5 км, калбаа 7 метр, ниити шөлү 74 000,00 дөрбелчин метр. Орукту асфальт болгаш бетон-биле шыпкан. Керээ эзугаар 2023 чылдың майдан июль айга чедир кылып дооскан. Ниитизи-биле 25 орук ажылдакчызы, 15 ажыг тускай техника ажылдап турган.

Оңгар черлерни дескилээр, эрги орук демдектерин болгаш медээ бээр чагыжыгаштарны ап каапкаш, чаарткан. Ол ышкаш оруктуң кыдыгларын болгаш довурактыг черлерниң таваан, адаккы болгаш кырыкы каъдын, асфальт, бетондан тургустунган кырыкы болгаш дескилээр каъды дээш оон-даа өске ажылдарны кылган.

Май, июнь айларда орукту кылып ажылдарны дүн-хүн чокка чорудуп тургаш, айыттынган хуусаазындан 1,5 ай эртежики доозупкан.

Кызыл кожуунда национал төлевилел-биле кылдынып турар оруктарны Орук-транспорт яамызы болгаш регионнуң Хей-ниитиниң улусчу фронтузунуң салбыры хыналдада алган. Орукту бүрүнү-биле чаарткан. Эргижирий берген асфальтының орнунга чаа быжыг асфальтыны кылган.

/ Орук-транспорт яамызының медээлеринден Чыжыргана СААЯ белеткээн.

Тываның көвүрүглерин септээринге уjur-дузалыг

2019 чылда РФ-тиң Президентизи Владимир Путинниң эгелээшкини-биле Россияга «Айыыл чок оруктар» национал төлевилел эгезин салган. Ынчан ук төлевилелди беш чылга планнаан турган. Ынчалза-даа 2022 чылда төлевилелдин хуусаазын 2030 чылга чедир узаткан.

«Айыыл чок болгаш шынарлыг оруктар – бүдүрүлгө, көдээ ажыл-агыйга болгаш тудуг адырына регионнар аразында, ынаар РФ-тиң чаа субъектилери база кирип турар, аргыжылгазына улуг уjur-дузалыг» – деп, В. Путин чугаалаан.

Ол ышкаш «Айыыл чок оруктар» национал төлевилел Тываның девискээринге идепкейлии-биле боттанып эгелээн. Чижээлээрге, Барыын-Хемчик кожуунуң чагырга даргазының амыдырал-хандырылга талазы-биле оралакчызы Адыгжы Биче-оолдун медеглээни-биле алырга, национал төлевилелдин ачызында Кызыл-Мажалык биле Аяңгаты аразында Аяңгаты хемни кежир көвүрүгнү туткан.

«Восток» КХН ажылды хулээнгеш, эчизинге чедир туткан. Тудуг ажылы ийи чадалыг болган. Баштайында – 88 сая, а ийи дугаарында, 70 сая рубльди керээ эзугаар күрүне үндүрген.

Ооң мурнунда Аяңгаты чонунуң кожуун төвү-биле аргыжылгазы берге байдалга турган. Орукка хей үени чарыгдар турган болза, амгы үеде тус черниң чурттакчы чонунга эптиг болгаш айыыл чок байдалдар тургустунган деп болур.

/ Бистиң корр.

Чурукту интернет четкизинден алган.

**Шериг
комиссариады
күскү шериг
келдиртилгезин
түңнээн**

Чуртка 2023 чылдың күскү шериг келдиртилгези доозулган. Октябрь 1-ден декабрь 31-ге чедир алды чүс ажыг аныяк оолдар республиканың шериг комиссариадының чыылда пунктузундан шериг албанын эрттирери-биле аътаныпкан. Шеригже келдирткен оолдарның чаңгызы-даа шериг хүлээлгезинден ойталавааны республикага күскү шериг келдиртилгезиниң хемчеглерин чүс хууга күүседир таарымчалыг байдалды тургускан.

Шеригже аътанып турар аныяк оолдарның шериг хептерин, хууда гигиена херекселдерин, орукка чиир аэш-чем аймаан долузу-биле хандырып берген. Оон аңгыда, келир үениң Ада-чурттуң камгалакчылары болур аныяк оолдар "Мир" национал телевидер системазының банк карталарын, хууда электронну карталарны база МТС соталыг операторнуң "Аваңче долга!" деп акциялыг кызыгаар чок, халас сим-карталарны алганнар.

Шеригже келдирткеннерни Мурнуу, Барыын, Төп, Чөөн шериг округтарның шериг кезектеринче хувааган болгаш олар шериг-далай флорунга, шериг-космиктиг күштеринге, стратегтиг угланыш-кынынн ракета шеринге, Росгвардияга, агаар-десант шеринге, далай чадаг шеринге болгаш Россия Федерациязының өске-даа чадаг шериг кезектеринге шериг албан-хүлээлгезин эрттирерлер.

Россияның ДОСААФ-тың регионалдыг салбырын дооскан курсантыларга тускай эргени берген болгаш олар "С" чергениң чолаачылар курузун чедишкенин дооскан соонда, боттарының күзели-биле шериг кезээн, шериг албанын эрттирер черин шилип алыр эргелиг.

Бо чылын шеригже келдирткеннерниң эртем-билиниң деңгели, шынары бедээнин демдеглер турар. Оларның 65 хуузу дээди, дооспаан дээди болгаш ортумак профессионал эртемниг болуп турар.

Аныяктарны шеригже үдеп тура, республиканың шериг комиссары Демир-оол Артына келир үениң дайынчыларынга чоок улузу-биле үргүлчү харылзааны тудуп турарын сагындырып, республиканың алдар-адын бедик деңгелге тударын чагып чугаалаан.

/ Тыва Республиканың
Шериг комиссариады.

Дайынчы Аянчы Салчакка мөңгө алдар!

ТШО киржикчизи, Тываның огу, Кызыл хоорайда 55-ки мото-адыгжы (даг) шериг кезээниң эргелелиниң взводунуң артиллерийжи хайгыыл салбырының механик-радиотелефонист дайынчызы Аянчы Салчак турган болза, январь 2-де 34 харлаар. 2022 чылдың март 12-де Украина девискээринге ТШО үезинде Чернигов облазының Шестовина суурнуң адаанга тулчуушкун үезинде ооң изиг, дидим чүрээ сокпайн барган.

жил-биле дооскан. Ооң соонда Россияның шериниң одурунче кирген.

2015–2016 чылдарда Төп шериг округнуң 41-ги ниити шеригниң 55-ки мото-адыгжы (даг) бригаданың адыгжызы, 2016–2020 чылдарда ол-ла бригадага боду чоруур артиллерия взводунуң санакчызы, 2020–2022 чылдарда механик радиотелефонист болуп ажилдап чораан.

Чеди чыл дургузунда дайынчы Аянчы Салчактың төлөптиг ажилдаанының түңнелинде, хүлээлгезин ак сеткилдиг күүсеткени, дайынчы бедеткел үезинде бедик көргүзүлгери, быжыг корум-чуруму, дивизионнуң болгаш бригаданың амыдыралына идепкейлиг киржилгези дээш шериг кезээниң командириниң хүндүлел бижиктери-биле чаңгыс эвес удаа шаңнаткан.

Украинага тускай дайынчы хөделишкенин Төрээн чуртун камгалаары-биле, бир дугаар күзелин илереткен кижилерниң бирээзи. Тулчуушкун үезинде дайынчы эштери-биле А. Салчак көвүргүңү кызыгаарын эжелепкеш, Украинаның үрегдекчилериниң болгаш Чепсектиг күштериниң шериглериниң талазындан келген халдаашкыны каш хонук дургузунда чедишкенин ойтур шапкан.

2022 чылдың март 12-де шаап халдаашкын үезинде дайынчы үскүлежишкын болган түңнелинде РФ-тиң Чепсектиг күштериниң шериглери балыгланган. Дайзының боолаашкынының адаанга дайынчы Аянчы Салчак бодунуң эрес-дидим чоруун көргүзүп, дайынчы үскүлежишкыннерниң төңчүзүңге чедир УЧК-ның шериглериниң болгаш үрегдекчилериниң талазындан халдаашкыны бодун хайыра-лавайн ойтур шапкан.

Үрегдекчилерниң дагын халдаашкынының болгаш УЧК-ның талазындан соксаал чок күштүг адышкын үезинде дайынчы Аянчы Салчак эштеринге дуза херек дээрзин көрүп кааш, бодунуң дайынчы эштеринге от туружундан үнеринге миномет-биле адышкын адаа-биле баргаш дузалашкан. Ынчан ол балыглангаш, миномет снарядының хөй-хөй бузундулары ооң дидим чүрээ 2022 чылдың март 12-де тургузупкан.

ТШО маадырын сөөлгү оруунче 2022 чылдың март 24-

те төрөөн сууру Мугур-Аксындан үдээн.

ТШО үезинде бодун хайыра-лавайн, эрес-дидим маадырлыг чоруун көргүскени дээш мөчөөн соонда РФ-тиң Президентизиниң 2022 чылдың март 26-да үнген 155 дугаар чарлыгы-биле дайынчы Аянчы Салчакты Эрес-дидим чоруктуң ордени-биле шаңнаан. 2022 чылдың май 8-те Тываның Чазак Бажыңыга ооң шаңналын өөнүң иштинге болгаш оолдарына дамчыдып берген.

Маадырның өг-бүлөзи, өөнүң ишти Онзалай Салчак ажы-төлу-биле кады өөнүң ээзиниң адын мөңгөжидери-биле, бүгү-ле хемчеглерни организастап эрттирген.

2022 чылдың октябрь 14-те Төрээн чурту дээш амы-тынын бергеш, Эрес-дидим чоруктуң орденнери-биле мөчөөн соонда шаңнаткан, ТШО-га киришкен 5 маадырның партазын Мугур-Аксының 1 дугаар школазынга ажиткан. Оларның аразында дайынчы Аянчы Мижит-оолович Салчак база бар.

2023 чылдың апрель 20-де ТШО маадырлары Аянчы Салчакка, Аңчы Оюнга, Аңчы Бадымага, Май-оол Седенге тураскаал бижиктиг самбырларны ажиткан.

Аянчы Салчак ийи кайгамчыктыг оолдарның адазы. Олар ачазына аажок ынак болгаш, сактып, үени дедир чылдырыпкан болза деп бодап турарлар: "Билген болза, ачавысты салбазывыс кай..."

/ Онзалай САЛЧАК,
өөнүң ишти.

Авазы дег хамаарылгалыг

Декабрь 30-де ТР-ниң шериг комиссариадының тургустунганындан бээр 79 дугаар чылын демдеглээн.

ТР-ниң шериг комиссары Д. Артынаның 2023 чылдың декабрь 20-де 317 дугаар дужаалы-биле Чаа-Хөл кожуунуң шериг-учёт ажилдакчызы Аляна Чигденни хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш "РФ-тиң Камгалак яамызының Шериг комиссариаттарының 105 чылы" деп медалы-биле шаңнаан.

Аляна Чигден – ТР-ниң эң тергиин шериг-учёт ажилдакчыларының бирээзи.

Чаа-Хөл кожуунда шупту 4 шериг-учёт ажилдакчызы ажилдап турар. Аляна Биче-ооловна 2009 чылдың март 23-тен тура ажилдааш, эң-не үр ажилдап турарларның санынче кирген. Ол Бурят Республиканың В. Филиппов аттыг күрүнениң көдээ ажил-агый академиязының "Финанс болгаш кредит" адырын дооскан. Улуг-Хем кожуунуң төвү Шагаан-Арыг хоорайга төрүттүнгеш, бүгү назынында Чаа-Хөл кожуунда чурттап чоруур. Ынчангаш ол бодунуң 4 муң хире чаңгыс чер чурттугларын, ооң иштинде 800 ажыг учётта турар кижилерин саазындан эвес, а арыннарын беш салаа дег билер.

"Чылдың-на Чаа-Хөл ко-жуундан шериг албанын эрттирери-биле барык 30 хире кижичоруур. Бистиң суурнуң оолдары шериг албанынче күзелди-биле чоруп турарлар. Школа-ларга, ада-ие хуралдарына сөс ап, өөредилге черлеринге оолдарга үргүлчү ужуражып

барып турар болгаш, оларның кадыкшылының дугайында шуптузун билер мен. Ынчангаш бүдүн суурнуң өг-бүлелери шупту мени таныыр" – деп, Аляна Биче-ооловна бодунуң ажил-агыйының дугайында улуг чоргаарал-биле чугаалаан.

"Кадыкшылының аайы-биле шериг албаны эртпейн баар оолдар бар. Чижээ, бичии тургаш кемдээшкын алган азы гастрит-биле аарып турган таварылгада шериг албанын эртери болдунмас. Ада-иелери эскербээн, оолдар боттары-даа аарып турарын чугаалаваан болур. Шериг комиссиязының үезинде эмчи шинчилгезин эртип турда, илереттиниң келир. Деңгизи четпес азы диштери багай оолдарның өг-бүлелери-биле ажилдап эгелээш, чартык чыл болгаш дараазында кыйгыртылгаже белеткей бээр бис" – деп, хоочун шериг комиссариадының ажилдакчызы тайылбырлаан.

ТШО эгелээнинден бээр ажилдаары элээн берге апарган. Чүге дээрге оларның ажылында кемелээшкыннер болгаш буруудадышкыннар

хөйү-биле кээп эгелээнин шериг-учёт ажилдакчызы чугаалаан: "Ажыл ындыг болганда, дөмей-ле бердиниң ажилдаар апаар. Шеригже келдирткен оолдарның ада-иелеринге психолог-даа, социал ажилдакчы-даа, чаңгыс чер чурттуу-даа болур мен".

Аляна Чигден боду 4 ажы-төлдүң хүндүткелдиг авазы. Ооң улуг огу төрөөн чуртунуң камгалакчызы болган. Шериг албанын Мурманск облазының шериг-далай флорунга эрттиргеш, аңаа-ла керээз эзугаар ажилдап арткан. ТШО-га киришкеш, дайынчы хөделишкенин хоочуну болган.

"Ынчангаш шеригже келдиртип турар оолдарга авазы дег хамаарылгалыг мен. Чүге дээрге оолдарны шеригже үдеп тургаш, ак орукту күзеп, чагыг-сүмени бээр мен. Шериг албанын эрттиргеш келирге, уткуп, төрөөн чер-чуртунга чанып келгенин база демдеглээр мен" – деп, ол чугаалаан.

/ Тыва Республиканың
шериг комиссариады.

| КАДЫК КАМГАЛАЛ | НАЦИОНАЛ ТӨЛЕВИЛЕЛ

Чаа оран-сава ажылды чиигеткен

Шамбалыг суурнуң фельдшер-акушер пунктузу 1980 чылдардан тура чоокку чылдарга чедир 2 аал чурттаар бажыңның бир талазынга турган.

“ФАП-тың эрги оран-савазы турган бажыңга 1980 чылдарга чедир бодум чурттап турган мен. Ооң өске талазынга суму чагыргазы турган. Ол үеде турган пунктунуң баштайгы оран-савазының изи амгы үеде артаан” – деп, Шамбалыг ФАП-тың фельдшери Алимаа Ондар төөгүп берген.

Чаа туттунган ФАП 3 дугаары болуп турар. Ийи дугаар оран-савага 3 өрээлдин бирээзинге процедура кабинеди, өскезинге сааттыг херээжен улусту хынаар, 3 дугаар өрээлге улуг-биче чонну база чиигээр херээжен кижилерни хүлээп турган.

Алимаа Ондар фельдшер эртем-билигни чедип алгаш,

1990–1993 чылдарда Кызыл хоорайга акушер болуп ажылдаан. 1993 чылдан тура амгы үеде чедир өскөн-төрзөн сууру Шамбалыг фельдшер болуп ажылдап чоруур.

“Ийи эмчи чаңгыс бичии өрээлге чоннуң кандызында даа хүлээп ажылдап турувуста, байдал таарымча чок турган. Ол үеде компьютер-даа, интернет-даа турбаан. Чаа фельдшер-акушер пунктузун ажыдыптарга, чонга, бистиң боттарывыска-даа ажылдаарында-даа эптиг байдал тургустунган. Кайывыс-даа аңгы өрээлди, компьютерлерлиг апарган бис. Электроннуг документиленни, отчеттарны ажылдап өөрени берген бис. Ол ышкаш ФАП-ты амгы үениң негелделеринге дүүштүр бүрүнү-биле чүмнээни кончуг эки. Чаа оран-савага көжүп келиривиске, ажылдаары-даа чиик апарган” – деп, Алимаа Ондар чугаалаан.

Эрги ФАП-тың оран-савазы

“ФАП-тар дугайында чугаалап турар бис. Олар кончуг чугула, деткиир ужурулуг бис. Чоокку чылдарда мобильдиг эмчи дузазы сайзырап, мобильдиг бригадалар саны көвүдөп турар. Суурларда фельдшер эмчилер системазын сайзырадыр херек. Ынчангаш “көдээ черниң эмчилеринге” 1 сая рубльди төлөп берип турар”.

В.В. Путин

суурнуң кыдыында турда, ынаар кижилер шоолуг келбес, ырак-сынар турганын база ол демдеглээн. Ам суурнуң ортузунга кээрге, улуг-биче чон ФАП-тың чанындан эртип бар чыткаш, орук ара кире дүшкөш, хынадып, арга-сүмени ап турар апарган. ФАП-тың баазасында аптеканы тургусканы база чонга кончуг ажыктыг. Ында чонга садар эмнер доктаамал бар. Амгы үеде ФАП-та фельдшер, акушер, санитарка үжелзэн ажылдап турар.

Хууда ажыл-агыйлар

Кызыл кожуунуң Шамбалыг суурда 487 кижичурттап турар, а кири бижидилгелиг улус 948. Суурнуң девискээринде 6 тараачын фермер ажыл-агыйы, 69 хууда дузалал ажыл-агыйлар, 1 көдээ ажыл-агый бүдүрүлгө кооперативи, 16 малчын турлаглар бар.

Мал-маган санын алгаш көөрге, Шамбалыг суурнуң девискээринде 1313 бода, 1875 шээр, 841 чылгы, 7 төве, 2 сарлык бар.

Суурнуң девискээринде күрүне ачы-дузазы-биле боттарының ажыл-агыйын ажыдып, сайзырап турарларның дугайында Кызыл кожуунуң чагырга даргазының хүлээлгезин күүседип турар Белек Уйнукай таныштырган.

2022 чылда Тускай социал-экономиктиг хөгжүлдө программасы-биле хууда сайгарлыкчы Сай-Суу Монгуш 11,250 сая рубль-биле 100 баш бода малды садып алган.

Көдээ ажыл-агый яамызындан ол-ла программа-биле “Бойдус” КХН Шамбалыг суурга турисчи бааза ажыдары-биле, 7 сая рубльди алган. Амгы үеде төлевилел ёзугаар 4 бажыңны, 2 өгнү, беседканы, администрацияның болгаш ажылдакчыларның ажылдаар оран-савазын, уруглар ойнаар шөлчүгөшти, девискээриниң чаагайжыдылганын доозар четкен. Ол ышкаш теннис столун, спортчу дериг-херекселдерни база саткан. Ниитизи-биле ажылдың 90 хуузу кылдыган. Ук төлевилел-биле 5 ажылчын олутту ажыдары көрдүнгөн.

Оон ыңай хууда тараачын ажыл-агыйлыг Вадим Мортуй-оол ол-ла социал-экономика хөгжүлдээзиниң программасы-биле мал чеми белеткээр тракторну садып алган.

2023 чылда социал керээ дузазы-биле 4 хууда дузалал ажыл-агыйы ажыттыган.

/ Медээлерни Чыжыргана СААЯ белеткээн.

Буян ООРЖАКТЫҢ тырттырган чуруктары.

| ДОКТААЛ-СААВЫР |

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ СОҢГУЛДА КОМИССИЯЗЫНЫҢ ДОКТААЛЫ

Россия Федерациязының Президентизиниң соңгулдаларын эрттирип турар үеде хуралдар хевиринге хөй-ниити агитация хемчеглери эрттиреринге таарымчалыг күрүнениң азы муниципалитеттин өңчүзү болуп турар оран-саваны бүрүткеттирген кандидаттарга, оларның бүзүрөттирген төлээлеринге, бүрүткеттирген кандидатты идип үндүргөн политиктиг партия төлээлеринге соңгукчулар-биле ужуражылгалар эрттирер кылдыр төлевир чокка бээр үе-хуусааны доктаадырының дугайында

2024 чылдың январь 22 № 64/307-8 Кызыл хоорай

Бүрүткеттирген кандидаттарның, оларның төлээлериниң, бүрүткеттирген кандидатты идип үндүргөн политиктиг партия төлээлериниң Россия Федерациязының Президентизиниң соңгулдаларын эрттирип турар үеде хөй-ниити агитация хемчеглери эрттирер тургаш, соңгулда мурнунуң агитациязын чорудуп турар үеде дең эргелиг байдалдарны хандыраар сорулгалыг “Россия Федерациязының хамаатыларының соңгуур эргелериниң магадылалдары болгаш референдумга киржир эргезиниң дугайында” Федералдыг хоойлунуң 53 чүүлүнүң 3-кү пунктузу, “Россия Федерациязының Президентизиниң соңгулдаларының дугайында” Федералдыг хоойлунуң 54 чүүлүнүң 3-кү кезээ езугаар Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының доктаадыры болза:

1. Россия Федерациязының Президентизиниң соңгулдаларын эрттирип турар үеде хуралдар хевиринге хөй-ниити агитация хемчеглери эрттиреринге таарымчалыг күрүнениң азы муниципалитеттин өңчүзү болуп турар оран-саваны бүрүткеттирген кандидаттарга, оларның бүзүрөттирген төлээлеринге, бүрүткеттирген кандидатты идип үндүргөн политиктиг партия төлээлеринге соңгукчулар-биле ужуражылгалар эрттирер кылдыр төлевир чокка бээр үе-хуусааны 2 шак 00 минута үргүлчүлүг кылдыр доктаадыр.

“Россия Федерациязының Президентизиниң соңгулдаларының дугайында” Федералдыг хоойлунуң 54 чүүлүнүң 4-кү кезээ езугаар хөй-ниити агитация хемчеглери эрттиреринге таарымчалыг оран-саваны бир бүрүткеттирген кан-

дидатка, бүрүткеттирген кандидатты идип үндүргөн бир политиктиг партияга берген турган болза, ук оран-саваның ээзи агитация чорудуп турар хуусаа дургузунда өске үеде шак-ла ыңдыг байдалдарга оран-саваны өске бүрүткеттирген кандидаттарга, бүрүткеттирген кандидаттарны идип үндүргөн политиктиг партияларга бээрден ойталаар эргези чок.

Оран-саваны берген таварылгада оран-саваның ээзи оран-саваны берген хунуң соонда хунден орайтавайн, Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязынче оран-саваны берген барымдаа дугайында, оран-саваны берген байдалдарының дугайында база кажан ол оран-саваны өске бүрүткеттирген кандидаттарга, бүрүткеттирген кандидаттарны идип үндүргөн политиктиг партияларга берип болурун дугайында бижимел хевирге дыңнадыр ужурулуг.

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязы оран-саваны берген барымдаа дугайында дыңнадыгы алган соонда, дыңнадыг алган үеден тура ийи хонук дургузунда ында бердинген медээни Тыва Республиканың Соңгулда

комиссиязының сайтызынга салыр ужурулуг азы бүрүткеттирген кандидаттарга, политиктиг партияларга өске-бир арга-биле дыңнаткан турар ужурулуг.

Айыттыган оран-саваларны бээриниң дугайында билдиришкinnerни оран-саваларның ээлери айыттыган билдиришкinner кирген хунден тура үш хонук дургузунда сайгарып көргөн турар ужурулуг.

2. Бо доктаалды кожууннар, хоорайлар чагыргаларының даргаларынче (баштыңарынче), Тыва Республиканың девискээр соңгулда комиссияларынче, Тыва Республикада политиктиг партияларның регионалдыг салбырларынче чорудар.

3. Бо доктаалды “Шын” болгаш “Тувинская правда” республика солуннарынга парлаар болгаш Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының Интернет четкизинде албан езу сайтызынга салыр.

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының даргазы
Л.С. АНДАЛАЕВА.
Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының секретары
Ш.Х. ООРЖАК.

Сайзыралче дидим базымнар

2023 ылда республика девискээринге "Таарымчалыг хоорай хүрээленин тургузары" национал төлевилел-биле хей девискээрлерни чаарткан болгаш кылганын катап база сагындыралы артык эвес. Ылаңгыя төөгүнү кадагалап арттырар сорулга-биле кылдынып турар ажилдарны онзалап дем-деглээри чугула. Оларның бирээзи – Туранга төөгүлүг парк ажыдышкыны эрткен чылдың июнь 1-де болганын сагындыраал.

Чүге төөгүлүг дизе, ол парктың "Тывага көжүп келген баштайгы орус чоннуң парыгы" деп ады төөгүже хая көрнүп, шынап-ла, баштай көжүп келген орус чоннуң ук-салгалын сонуургаарынче албадай бээр. Шак ындыг дыштанылга черинге келгенде, улустуң сагыш-сеткили оожургаар, долгандыр амыдыралды үнелээр, а эң-не кол чүүл орус-тыва эл-найыралды улам быжыктырар сорулгалыг янзы-бүрү хемчег-

лер эрттирер девискээрни чаартып кылганы кончуг эки.

Республиканың Баштыңы Владислав Ховалыг ол паркты ажыдып турда, боду кээп киришкенин бии-хемчилер эки сактыр. Губернатор ынчан төрөөн хоорайының төөгүзүн кадагалап арттырар дээш улуг ажилды кылган кожууннуң чурттакчыларынга өөрүп четтиргенин илереткеш, Туран хоорайының 138 чылдаанында ажиттыганы хей-ниити девискээри Тывага көжүп келген бирги орус кижилерниң төөгүлүг улуг өнчү салгалы апаар деп дем-деглеп турганын сактып тур бис. Ынчан ол даргавыс: "Бо парк орус болгаш тыва чоннуң бот-боттарынга хүндүткелдиг хамаарылгазының болгаш эл-найыралының, тургузукчу күш-ажылды база культураны кады байлаакшыдарының демдээ болур" – деп, чугаалап турган чүве.

Амгы үеде парк хей кижиниң чыгып, дыштаныр чери болу бергенинге бии-хемчилер өөрүп турар. Ырак-чоок-

тан келген аян-чорукчулар болгаш аалчылар паркка келгеш, орус казанакты, тыва өгнү, мурнуу-чөөн талазында Иннокентий Георгиевич Сафьяновка – Туран хоорайының үндезилекчизинге тураскаалды онзазынып сонуургап турар.

Черле ынчаш Тывавыста сайзыралче дидим базымнар хей-дүр. Туран хоорайга чүгле парк кылдыганы-биле ажил кызыгаарлаттынмаан. База бир көскү чаартылгалар культура адырынга болгулаанын канчап демдеглесек боор. Бии-Хемниң Суш суурнуң Культура бажыңыга хей чылдарда манап келгени капиталдыг септелгени чоруткан. Клуб ам көңгүс аңгы шинчи кирген. Шуут чаа апарган деп болур. Аңаа эрткилзэн хемчеглерже чон күзелдиг-биле барып турар апарган. Ол ышкаш Туран хоорайда уругларның уран чүүл школазынга база шак-ла ындыг септелгени чоруткан. Шупту чаартылгалар национал төлевилелдер дузазы-биле болуп турары онзагай.

База бир онза чаартылга – "Бии-Хем" деп Аныяктар төвү ажиттыганы. Ол шуут дыка эки чүүл болган. Эргижирзэн оран-саваны ындыг ажиттыг төп кылып каанынга аныяктар өөрүп турар. Ынчанмай канчаар, өзүп оран салгалга боттарының уран-талантызын моон-даа соңгаар сайзырадырынга улуг дузалыг төп ам-на ажиттыганы. Ында ырлаарында-даа, чурук тырттырарында-даа, чуруунга-даа сундулуг аныяктар чыгып, боттарының санал-

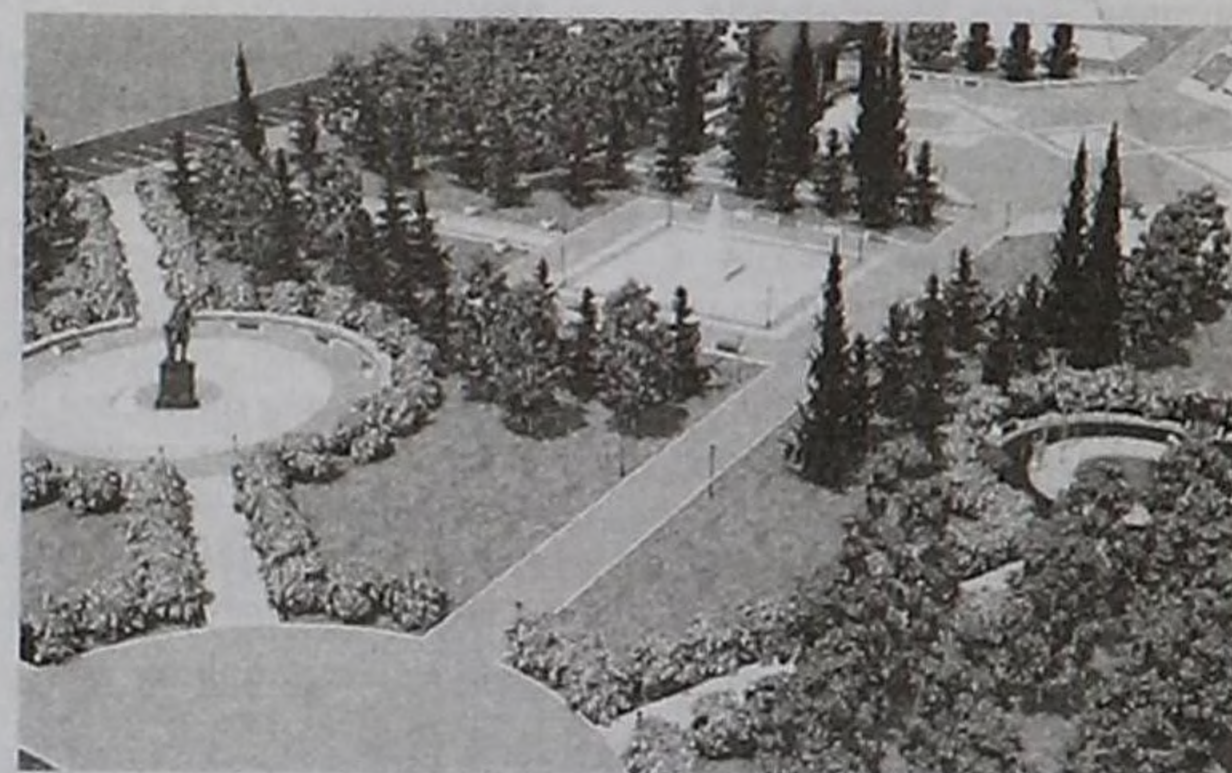
"Көдээде чурттап-амыдырап турар кижилер, чуртту чемгерип турар кижилер чаагай-життыганы эки байдалдарга чурттаар уjurлуг".
В.В. Путин.

оналын каттыштырып, чогаа-дыкчы эгелээшкенин-биле чүнү-даа кылып, көргүзүп турар. Эң-не кол чүве, аныяктарның үе-биле деңге сайзыраарында дыка ажиттыг төп кожуунда ажиттыганы – улуг белек.

Бо бүгү чаартылгалар база-ла В. Путинниң эгелекчи

саналы ёзугаар бүгү Россия девискээринде боттандырып турар аңгы-аңгы угланышкыннарлыг национал төлевилелдер дузазы-биле болдунуп турарын чон биле берген.

/ Светлана МОНГУШ.
Чуруктарны интернеттен алган.

| АДА-ЧУРТ КАМГАЛАЛЫ |

Бии-Хемден ТШО-га белек

ТШО-да кадыг-берге байдалдарда дайынчыларны деткип, оларга ачы-дуза чедире-биле республиканың чурттакчылары чаңгыс демниг чоруун удаа-дараа көргүзүп, кожуун бүрүзү, хууда сайгарлыкчылардан эгелээш дузазын көргүзүп турар. Бо удаада Шагаа уткуштур демир чычаанны болгаш аъш-чем чыылдазын бии-хемчилер органи-застаан.

Бии-Хемниң чагырга чериниң чолаачылары, хууда сайгарлыкчылар Антон Хохлов, Станислав Дегтярев фронтуже чоруур автомашинаның артык кезектерин болгаш дугуйларын чаартып, бүгү талалыг белеткээн. Кожууннуң Төп эмнелгезиниң каңнакчызы

Самет Ондар автомашинаның кырында чүк чүдүрер черин демирден каңнап кылган. "Эки херектиң оруу" деп ачы-дуза фондузу акцияга идепкей-

лиг киришкеш, кыска хуусаа дургузунда манчы, боорзак, далганы чедер шаанче чыып белеткээн.

Турандан хууда сайгар-

лыкчы Елена Байкараның эгелээшкенин ук кожууннуң чурттакчылары шупту деткип, автомашинаны болгаш чондан чыгып келген аъш-

чем аймаан Хадың суурнуң чурттакчызы Сылдыс Кууларга хүлээткеш, орук-сууру менди-чаагай четкеш, шериг хүлээлгезин коргуш чок турсоруктуг күүсеткеш, ал-боду дайынчы эш-өөрү-биле онча-менди тиилелгелиг чанып кээрин күзээш, фронтуже үдеп чоруткан.

Ынчалдыр ТШО киржикчизи чурттан ыракта эш-өөрүнге Шагаа уткуштур чоннуң чыып берген аъш-чемин, чоннуң белээ – автомашинага чүдүргеш, чиик-чаагай узун орукче аътаныпкан.

Кожууннуң чонунга бо хире демниг чоруу дээш Бии-Хемниң чагырга даргазы Владимир Байыр-оол четтиргенин илереткен.

/ Бистиң корр.

Чурукту интернеттен алган.

Угаанныг кижиги узун назылаар

(Төнчүзү. Эгези № 3 «Шында»).

Сөс-биле өлүрүп болур, сөс-биле сегидип болур.
Сагыштан аарыыр, сүзүктөн сегиир.

УГААН-МЭЭНИН АЖЫЛЫНГА АРЖААН БОЛГАН АРЫГ СУУВУСТУН УЖУР-ДУЗАНЫ КАНДЫГЫЛ?

Маңаа хамаарыштыр физиолог эртемденнерниң эмчилерниң шинчилелдеринге даянган мындыг факт-барымдааларны сонургадым.

Бис шупту билер-ле болгай бис, мээ 80 хуу сугдан бүткен. Ооң-на ужурундан боор, мага-боттун шагзыраачалы, ажынычал-хорадаачал апарывыс, дүвүрээзин-стресс болгаш өске-даа таарымча чок байдалдар организмде сугнуң чедишпестээнинден болу бээр эртемденнер тодарадып кааннар.

Чүгле шай, кофе, соктар, хейлиг суглар, лимонадтар болгаш суук чем ижери ол-ла дээрзи база шын эвес, олар дөмей-ле дуза болбас.

Бирээде, аш-чем (ылаңгыя дустуг – хлорид натрия) болгаш суксун аймаан мага-боттун шигээдип алырынга ишкен суувустун элээн кезии хергелеттинер. Чижээлээрге, ишкен мүнүвүс, чеже-даа, суглуг болза, ол организмге, угаан-мээниң ажылынга четчир сугну берип шыдавас.

Ийиде, чамдык суксуннар ак-бүүректиң, сыңыйның ажил-чорудулгазын күштелдирер болур. Ынчангаш мындыг эки сүме бар: бир стакан кофе ишкен болза, ооң соондан ийи стакан сугну ижери чугула. Чүге дээрге үргүлчү-ле кадык, сергек чоруур дизе, кижиги хунде 1,5–2 литр арыг сугну ишкен турар ужурун дээрзин утуптаарывыс харааданчыг.

Бистиң бурунгу өгбелеривис аржаан-сугларны анаа эвес ыдыктап, дагып, чүдүп сүзүлөп чорааннар-дыр. Тываның улусту чогаалчызы К.-Э. Кудажының “Сугга йөрээл” деп шүлүү – чуртталганың, кадыкшылдың йөрээли-дир.

ШЫН ЧЕМНЕНИРИ – УГААН-МЭЭ АЖЫЛЫНГА УЖУР-ДУЗАЛЫГ

Бүгү делегейниң кадык камгалап организациязының сан-чугаайлары-биле алырга, шын чемненири угаан-мээниң ажылын 20 хуу экижидип болур.

Psychology Today сеткүүлде угаан ажылын экижидер аш-чем аймаан болгаш оларның шынарларын мынчаар айтып бижээн:

Каттарда угаанны болгаш шимчээшкинниң угланышкынын экижидер күштүг антиоксидантылар хей. Олар кижиниң хөлээшкиннерин (стрессти) болгаш организмниң кырыырын оожумнадыр.

Каттарны үнүш үстери-биле, эң ылаңгыя грек тоорук, авокадо-биле кады чиирге, кижиниң клеткаларда мембраналары чаарттынар.

1 бананда мээге херек глюкозаның бир хунде нормазы бар.

Дагаа чуургазында холин дээр В витамин ышкаш угаан ажылын экижидер үс бар.

Лососьта омега-3, белок, демир болгаш В бөлүктүң витаминнери хей.

Баклажаннар чиирге, мээниң клеткаларының ажылы экижиер, ынчангаш аңаа ынак улус угаанныг болур.

бүгү угаан-мээге ажыктыг хей бүдүмелдерлиг болуп турар.

Кандыг чемнер угаан ажылынга багай салдар чедирерил?

Газировка, гамбургер, картофель-фри. Чедир чемненмес чорук база угаан ажылынга аажок хоралыг.

СӨСТҮН КҮЖҮ: ӨСКЕЛЕРНИН ЧЫЛЫГ СӨСТЕРИ БОЛГАШ ЭПТИГ- ЭЭЛДЕК ХАМААРЫЛГАНЫ БИСТИН УГААН-МЕДЕРЕ- ЛИВИСКЕ КАНДЫГ САЛДАРЛЫГЫЛ?

Бостоннун Соңгу-Чөөн университетиниң профессору, психология эртемнериниң доктору Лиза Фельдман Баретт “Угаан-мээ дугайында 7 ½ кичээлдер” деп номунда сөстүң, кижилерниң аразынга харылзааның кадыкшылга кандыг салдар чедирип турарын бижээн.

Угаан-мээниң нейроннар деп адаар хензиг кезектери хүн бүрүдө чаарттынып турар, чаа арга-дуржулга, чаа харылзаа болган санында мээниң тургузуу чаарттынып өскерлир. Амгы үеде ону “пластичность мозга” деп термин-биле адап турар. Дендриттерниң “будук-чугаштары” сырый болган тудум, нейроннуг харылзаалар улам-на дээштиг, күштүг болу бээр. Шак ынчаар хей-хей өске кижилер-биле харылзашканывыс түңнелинде, угаан-мээ чоорту чаарттынып, хевирлетинип бар-ла чыдар.

Эргим болгаш эң-не чоок кижилеривис-биле эгин-кожа кады чорааш, бот-боттарывыска чылыг-чымчак сөстери чугаалап, аразында демниг, сагыш човаашкынныг чоруур болза, ындыг улуска белен-селен аарыг-аржык халдавас, узун назылаар дээрзин шинчилелдер бадыткаан.

Сөс чүгле харылзашканың чугула чепсээ эвес, а мага-ботка, угаан-медерелге кончуг дээштиг эм-дом. Ол чүге ындыгыл? Чүге дээрге бөдүүнү-биле чугаалаарга, угаан-мээниң дылга хамаарышкан кезээ бүгү-мага ботту харыылап турар. Каржы-доңгун сөстер бүгү мага-боттун курлавыр күжүн суларадып, угаан-мээге артык, аар чүк болу бээр.

Эртемденнерниң “языковой сеть” деп адаары мээниң сөс-домак, чугаа харыылаар кезээ чүректиң согуушкунун база башкарып чоруур. Олар мага-боттун клеткаларынга чемиш болур хан-дамырда глюкозаны өйлээр. Иммуног системага ажыктыг химиктиг бүдүмелдерниң солчулгазынга ол дорт салдарлыг.

Ынчангаш сөс дээрге кижиниң мага-бодунуң күчү-күжүн өйлээр чепсек деп болур.

Оон туржук, организмде ДНК-ның “кулактары” кижиниң сөс-домаан база “дыңнап турар” деп кайгамчык шинчилелдерни эртемденнер кылган.

Ынчангаш-ла боор, аас-сөске уран-чечен аймак төрелдер туруп болур, ол салгалдан салгал дамчып чоруй баар. Чон аразында “ааспырак чүвелер”, “мегечи чүвелер” дээн ышкаш таварылгаларны бо-ла дыңнаар болгай бис. “Хат чокта сиген бажы шимчевес” болгай, ында чылдагаан-на бар. Хамык ужур сөстү канчаар адап, бедик үн-биле алгырып азы сымыранып чугаалаарында-даа эвес, ооң илереткен утказында чүве-дир. Ыт чокка номчаан-даа сөс-домактың ужур-утказын ДНК дөмей-ле “дыңнап” турар.

Кижиниң ДНК-зының молекулаларының тургузуунга сөстер дыка салдарлыг. Кандыг сөстер ажыглап чоруур сен, сээң-биле харылзашып турар кижилер кандыг сөстер чугаалап турарыл – чуртталгаң база ындыг.

Эртемденнер үнүштерниң үрезиннери-биле мындыг дуржулга чоруткан. Багай, доңгун сөстер чугаалап тургаш, олурткан үрезиннер барык шупту өлүп калган, а дириг артканнары янзы-бүрү аарыгларга таваржып, чемдик-дудуу үнген болгаш оларның келир салгалы база ындыг болган. А кончуг күштүг радиоактивтиг херелдерге өлүгленген, харык чок үрезиннери уран сөс-биле алгап-йөрээп өстүрерге, олар дагын катап дирлип, чаагай дүжүдүн берип эгелээр болган. Ынчангаш уксаа-салгал, аймак төрөл чүгле хан дамчып, тодаргайлаарга, химиктиг бүдүмелдер дамчып кээр дээр чүве болза, ол амгы үеде шуут дөгей бодал-дыр. Бо бүгүнү хандыр сайгарып көргөш, тыва чонувустун аас чогаалында алгыш-йөрээлдер кижиге кайы хире салдарлыг болурун чугаалаан-даа херээ чок боор. Биче сеткил, экиир-гек аажы-чаң йөрээл-сөстер, чаагай чаңчыл дамчып, бистиң хан-дымырывыста сиңе берген чүве болганда, бис, Азия диптиң төвүн эжелей чурттаан биче-буурай тыва чон, аас чогаалывыстың эртин-байлаан, бүгү делегейге алдаржаан хөөмей-сыгыдывысты, төрөөн тыва дылывысты, бурун чараш ээлдек-эвилең чаагай чаңчылдарывысты кадагалап чорзувусса-ла, бо өртемчейге алдар-адывыс улам диңмирээр.

“Бодувустун дугайында” ыт чок сөстер безин электромагниттиг каналдар дамчыштыр мага-боттун клеткаларынга чедип турар. Чамдык сөстер уксаа-салгалдың каң кадык болурунга салдарлыг, чамдыктары ону кемдедип, балыглап болур. Билдингир эртемден Пёрт Гарьев (ооң-биле дыка хей эртемденнер чөшпээрешпейн-даа турар болза, ол ындыг эвес дээрзин база кым-даа шыңыдып шыдаваан) сөстүң дузазы-биле кижиге бодунуң уксаа-салгалының кандыг болурун хевирлеп чаяар деп санап турар. Чижээлээрге, ада-мезинден дамчып келген “үрелген” программалыг бичии төл база-ла каржы-дошкун сөстер чугаалап, оларны-биле дөмей кылдыр чаңнап эгелээр. Ынчангаш чүнү бодап, чүнү чугаалаары, кандыг номнар номчуру чүгле боттарывыска эвес, а келир салгалывыска база кончуг чугула. Кижиге бодунуң болгаш хей-хей кижилерниң үнелелдери, күзелдери бижиттинген сактыышкын номунга дөмей. Ол бүгү алызында барып, ДНКга бижиттинер. Ооң ужур-утказындан келир салгалдарывыс кадыкшылы хамааржыр болур. Маңаа хамаарышкан чижектерни амыдыралдан тып ап болгай аан...

Сөс материалдыг. Ону эң бөдүүнү-биле тайылбырлаарын оралдажып көрейин. Чижээлээрге, стол кырынга яблок чыткан дижи. Ону көргөш (алыс шынында ону бис карактарывыс-биле көрүп каанывыс соонда, угаан-медереливис ол дээрге яблок-тур деп танып билип кааптарга), мээ биске ооң дугайында билер-ле чүүлдеривисти сагындырып кээр (улуг, бичии, борбак, кызыл, чигирзиг...), а кажан ооң боду чокка-ла анаа “яблок” деп сөстү дыңнап каар болзувусса, база-ла мээниң ол-ла кезээ биске база-ла ол бүгү чүүлдерни сагындыра бээр. Херек кырында көргөн чүүлүвүс биле анаа сөстү-даа адап турда, мээге ол бүгүнүң аразында кандыг-даа ылгал чок болуп турар-дыр.

Бистиң бурун өгбелеривис чүс-чүс чылдар бурунгаар-ла сөстүң күжүн медереп билгеш, кончуг чиге, мерген домактарны сөглөп кааннар.

/ Буян ЕНДАН.

“Суг чокта – чуртталга чок” дижири анаа-ла чараш сөстер эвес дээрзин маңаа сагындырары артык эвес. Мээниң ажылынга суг күш-шыдал киирер, мага-ботта нерв системазының хүлээлгезинге эргежок чугула.

Аржаан болган арыг сугну амзап ижери дээрге-ле, мага-боттун кашпагайгы, сеткил-хөөннүң сергек-омаа, кулактарның дыыжызы, карактарның көскүзү, дыл-домаавыстың тодаргай дээштиг болуру-дур.

Кофеин кижиниң сактып алыр шынарын экижидер болгаш компьютер мурнунга хей ажилдаар кижилерниң карактарынга эки салдарлыг.

Кара шоколад угаан-бодалын мөөңнээринге дузалаар эндорфиннер көвүдөдир, а ак шоколад чүүлдерни кара-биле көргөш, сактып алырынга дузалаар бүдүмелдер-биле байлак.

Ногаан шай, хайындырбаан морковь болгаш өске-даа ногаа аймаа, демир хей бар аш-чем, рис, чеснок ол

| ХУУДА БОДАЛ |

Эптиг апарган

Бүгү назынымда машиналар башкарып ажилдап келген хоочун чолаачы болгаш, республикада автомобиль оруктарының шынарынга, оларга шимчээшкениң айыыл чогуна кичээнгелиим аажок кижиле мен. Совет үеде улуг аар чүк машиналары мунуп, Тываны бир кылдыр кезип, Саян ажып, чоокку крайлар, областтардан янзы-бүрү чүктерни республикаже кири сөөртүп шап болдум. "Саян дээрбээ" дээр орукту та чеже катап долган-маан дээр. Тараа аймаандан кылган минералдыг бүдүмелдер холумактыг чарбаны Кызылга турган сайгарылга баазазындан (ам оң чүгле шагжагар сөөгү арткан) чүдүрүп алгаш, Чөөн-Хемчик, Бай-Тайга дээн ышкыш барыын районнарда совхозтарның складтарына апарып дүжүргөш, улаштыр Ак-Довуракта "Тываасбест" комбинаттан даг-дүгү чүдүрүп алгаш, Абаза демир-орук станциязынга барып чедиргеш, бистиң республиканың Абаканда болгаш оң чогуна баазаларындан янзы-бүрү чүктерни чүдүрүп алгаш, Тывага эккеп турдувус. Ол үеде диспетчер пункттары дыка-ла шалыпкын ажылдап турган. Машинаның документилен көргүскөш, Тываже сөөртүр чүктер барын айтырарга, кайыын чүдүрүп алырын, каяа чедирерин дораан айтып бээр. Чүү дээр боор, чолаачылар элээн-не хей акша ажылдап ап турдувус — амыдыралга чедер, харын-даа артар.

Совет Эвилели буступ дүшкөн, ажылдап турганын "Черлик дивизия" (республиканың көдээ ажыл-агый яамызының автобаазынан чон ынчаар адап турган, чүге дээрге оң машиналары Тываның кайы-даа булуңунга чоруурлар) санда-раан соонда, багай "Жигулим"-биле таксилеп эгелээн мен. Бо берге үеде ол ажылымны кагбаан мен. Колдуунда Кызыл хоорайның иштинге пассажирлер сөөртүп чоруп турар мен.

Черле чолаачы кижиле болгаш, "Айыыл чок болгаш шынарлыг оруктар" деп федералдыг национал төлөвилелдин дугайында дыңнаан болгаш, ону республикада канчаар боттандырып турарын солун-сеткүүлдерден болгаш радио-телевидениеден сонуургаар мен. Хоорай иштинге дүн-хүн чок чоруп турар болгаш, Кызылдың кудумчуларында оруктарның экижээнин, эң ылаңгыя пассажирлер сөөртүп турар чолаачы меңээ элээн эптиг апарганын көрүп чор мен.

Кызылдың Титов, Бай-Хаак кудумчуларында оруктуң капитал септелгезин чорудуп, ону ниитизи-биле дөрт дилиндектиг кылдыр калбартып, аай-дедир ийи-ийи дилиндектиг кылганы машина-балгат шимчээшкенинге эптиг апарган. Бо кудумчулап, Кечил-оол, Калинин, Маги-

стральная, Иркутск, Бай-Хаак кудумчуларында үнүп болур.

Хей автомобиль шимчээшкениң РПС, "Обувь" садыг баазаларының чогуна Каменистая кудумчузунуң оруун септээни Кечил-оол, Калинин, Магистральная, Иркутск, Бай-Хаак кудумчуларында ынаар пассажирлер чедиреринге эптиг болдурган.

Кызыл — Эрзин оруунуң белдиринден Спутник микрорайон баар орукту тутканы оң чурт-такчыларынга Кызылдың мурнуу микрорайоннары болгаш со-лагай талакы дачалар аразынга аргыжарынга эптиг байдалды тургускан. Автомобильдер хей Магистральная кудумчузун оюп, Тиелелгениң 75 чылы, Бай-Хаак кудумчуларны таварты хоорайның мурнуу микрорайоннарында болгаш төвүнче пассажирлерни дүрген чедирип болур.

Кызылдың ортузун дургаар шөйлүп чоруткан Рихард Зорге биле Шевченко кудумчуларында оруктарга асфальт чадыптарга, ол кудумчулар-биле пассажирлерни Карбышев, Ипподромная, харын-даа мырыңай Спутник микрорайонга чедирери элээн дүрген-даа, айыыл чок-даа апарган деп болур.

Хоорайның төп болгаш хей автомашиналар чоруп турар Ленин, Кочетов кудумчуларын, Гастелло аттыг дыштанылгы парыгы — Интернациональная кудумчузу кварталды, Кочетов биле Комсомольская кудумчуларының белдиринде, чоннуң "Чуртталга бажыңы" (Дом быта) деп адай бергени хей садыг-наймалыг алды каът бажың чоок-кавызы дээш өске-даа кудумчуларда оруктарны алгыдып септээни, машиналар тургузар "кармактарны" тутканы таксиге пассажирлерни олуртуп алырынга болгаш дүжүрүп каарынга эптиг болдурду.

Кызыл хоорайны дора чыдар Интернациональная кудумчузун узадыр септеп, чылыг төвүнүң улуг хоолайының артында чыдар чаа микрорайоннарже орукту ажыдарга, такси чолаачыларынга пассажирлер аргыштырарында дыкала эптиг болу берди.

Кызыл хоорайның иштинде автомобиль оруктарын эптиг кылдыр экижидир септеп турарын база "Айыыл чок болгаш шынарлыг оруктар" деп национал төлөвилелди Тывада чедишкениң боттандырып турары деп-ле бодаар-дыр. Чамдык кижилер ышкыш, ол-бо даргаларга өөрүп четтирдим деп биживес мен, ынчалза-даа республиканың, оң найысылалы Кызыл хоорайның удуртулгазы кызымак ажылдап турарын демдеглевес арга чок-тур.

Чүгле оруктарга эвес, а бүгүдөге ажыл-херээвис бүдүнгүр-ле болзун!

/ Кызыл-оол ДАМБУУ,
хоочун чолаачы.

Ырак-чоокта
сактыышкындан үзүндү

Бо чурукта кады орап эжимни Кырчиков Владимир дээр. Свердловск хоорайга студентилеп тургаш, кады шеригже чоруткаш, Белоруссияга тос ай дургузунда биче командирлер школазын дооскаш, Литваның Укмерге хоорай чоогунга, дуб-биле бүргеттинген шыргай арга иштинге дайынчы кезекке турган чуруувус-тур. Ол дээрге 1965—1968 чылдар-ла болгай.

Тиелеттирип чорбаан күчүлүг Совет Армияның хүрээленинге дайынчы үлүүнче ынчан оолдар кончуг-ла барыксаар турдулар. Ол үеде патриотчу кижизидилге бедик деңгелге турган. Акыларым Опал-оол, Бичендей Япония чоогунда Курил, Сахалин ортулуктарына барык дөрт чыл чедир шериг албан-хүлээлгезин эрттирдилер. Мен база-ла акыларым оруун эдерип, шеригже өөрүшкү-маңайлыг чоруткан мен ийин. Шериге улуг командирлеривис колдуу-ла Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчилери. Дайынчы өөредилге, корумчурум, эп-найырал бедик деңгелге турган. Бөдүүн казармаларга чурттап, ийи ярустуг оруннарга удуп-дыштанып, хүнде үш катап солдат чемнер-биле аышта-нып-чемненип турдувус. Солдаттар айда 3 рубль 50 көпеек, а сержантылар 4 рубль 80 көпеек алыр турган. Ол акша-шалың шериг кижиниң негелделеринге четчир турду.

Үш чыл иштинде өөредип кааны ол негелделер, ёзулалдар мээң чуртталгамда ёзу-чаңчылдарым апарган. Ол чүл дээрге кылган чүүлүн бедик деңгелге үезинде кылып доозары.

Ийиги улуг дайынга Совет Эвилелинге тиелеттиргеш, өжээн негеп алза дээн чамдык Европа чурттарының күзелин билгеш, бистиң талавыстан барыын кызыгаарга ракеталыг күштерни мөөнөп, быжылгап турган үези чүве. Бистиң кезээвис орта дөрт киржип, ракеталыг күштерниң баазынан тургучуп турганывыс чоргааран-чыг. Бистиң батареявысты «дайынчы хандырылга батареясы» деп адаар турган. Ол дээрге улуг дайынчы харыысалга чүве. Эштерим Анатолий Чужин, Николай Шилко, Константин Миронов, Анатолий, Иван Неделченко алышкылар, Чечнядан Удуг, узбек Гухани, немец Питтель Иван Алисович дээш кымнарны чок дээр боор. Кончуг-ла эп-найыралдыг чурт камгалаар хүлээлгевисти күүседип чордувус.

Бир-ле катап дивизио-нуну штавынга доскуул-

га турумда, стратегтиг ракета кезектериниң кол командиры генерал Толубко чедип келген. «Томаан-ны!» — деп команданы өткүт үн-биле бердим-не. Уткуп турган командирлер шупту команда езугаар туруптулар. «Суларанар!» — деп команданы генерал бергеш, меңээ чедип келгеш: «Че, кайыын сен?» — деп айтырды. «Тыва Автономнуг Республикадан келген мен» — дидим. Оон генерал: «Оо! Тывалар — Саянның эзирлери! Улуг дайынга эрес-дидим тулчуп чорааннар. Тываның эки турачы кавалеристери фашистерниң ырмазын сыгар турганнар-ла болгай. Коргуш-сыныш чок, эр хейлер!» — дээш, мээң эктимни часкап кагды. Ол бир минута иштинде болган эпизод долгандыр турган командирлер аразынга өөрүнчүг байдалды тургускан чүве. Каян штаб удуртулгазы-биле ужуражылга доостурга, генерал штабан үнүп бар чыда, холумну туткаш, байырлашкыш чорупканы менээ уттундурбас хүндүткел болгаш сактыышкын болуп арткан.

Мен, кол дайынчы хүлээлгемден аңгыда, өөредилге класының, кызыл-булуңнуң шимекчизи, «Дайынчы листоктуң» редактору база батареяның парикмахери турдум. Ынчангаш эш-өөрүм, командирлерим аразынга хүндүткелдиг турганым өөрүнчүг. Дайынчы болгаш политиктиг белеткелдин тергени болганымдан бистиң батареядан мени бир дугаарында август

айда шеригден халажылгаже командирлерим, эш-өөрүм үдедилер. Каш чылдар иштинде кады шериг албан-хүлээлгезин эрттирип турган эштеринден чарлып чорууру муңгаранчыг боор чүве чорду. Ам-даа оода 2—3 хонук эш-өөрүм аразынга, өөрөнгөн батареямга, турган болумза, деп бодап-даа турдум ийин. Каян мен КПП чанындан машинага олурупкаш, чоруптарымга, үдеп келген украин эжим Неделченко Иван машина соондан холун чайып маңап олургаш, олурду дүшкөш, ыглап чыдып калганы меңээ каян-даа уттундурбас. Дүүнүгү чүве-биле демей караамга көстүп келир. Чуртталгада кижини ындыг хүндүткел-биле үдеп, ыглап чыдып каар кижилер ховар-ла боор. Ийе, бурган оранынче үдеп турда, дээрден башка...

Шаг шаандан Россия биле Украина эп-найыралдыг чурттап чораан. Ада-чурттуң Улуг дайынында Тыва-выстың эки турачылары Украинаны хостап, маадырлыгы-биле амы-тынындан чарылган ада-өгбелеривис эвээш эвес. Каян дайын доосту бээр-ге, тыва чонувус, күрүневис украин чонга дузаламчы кылдыр 50 муң ажыг инектерни-даа берип чораан болгай.

Ынчангаш чоннарның эп-найыралы тиелеп, дайыннарның көгүүшкүнүн ажып эртерин күзеп каайн. Тайбың дээш амгы хүннерде чаалажып турар оолдары-выс тиелелгелиг онча-менди чанып кээр болзун!

/ Бавуу ХОВАЛЫГ,
күш-ажылдың хоочуну.

Комбинация науки и
искусства помощи
людям

- IV-терапия (умные капельницы)
- Амбулаторные приемы врачей
- Лабораторные исследования
- Гирудотерапия
- Хиджама
- УЗИ
- Иглоукалывание
- Физиотерапия
- Массаж

12+

Адрес: ул. Дружбы 151,
напротив ТЦ АЛМА

Тел. для записи:
8 (977) 367-88-88
8 (923) 549-14-49

РЕКЛАМА. ООО "БИОС", ОГРН: 1191719001210,
ЛИЦЕНЗИЯ: Л041-01347-17/00958612. ИМЕЮТСЯ
ПРОТИВОПОКАЗАНИЯ, НЕОБХОДИМА
КОНСУЛЬТАЦИЯ СПЕЦИАЛИСТА

РЕКЛАМА 12+

ИП БЕРСЕНЕВА М. Н. ИНН 170400012581 ОГРН 316171900059860

МИР АККУМУЛЯТОРОВ

НИЗКИЕ ЦЕНЫ

ОБСЛУЖИВАНИЕ АКБ

ДИАГНОСТИКА АКБ

ПРИЕМ Б/У ДОРОГО

Реклама

12+

г. Кызыл, ул. Депутатская, 2/3 (район Аян-Чорук)
тел.: 8-906-999-9907, 8-963-250-0096

Угарлыг газтан оваарымчалыг болуңар!

Кызыл хоорайның Вавилин ээтпээнде Крайняя кудумчузунда хууда бажыңдан ийи назы четпээн уругнуң өлүг мөчүзү тывылга-ны-биле Россияның Истелге комитетинин Тыва Республикада истелге эргелелиниң удуртукчузу Константин Столбин РФ-тин Кеземче хоойлузунуң 109 чүүлүнүң 3-кү кезээ-биле кеземче херээн оттурган.

Истелгениң догааш-тыры-биле алырга, январь 18-тен 19-че дүнеде хууда бажыңга бүдүн өг-бүле турган, ооң иштинде 14 болгаш 7 хар үезинде, а ол ышкаш чаа төрүттүнген уруг. Үр үеде харылаваас боорга, ажаанзыраан төрелдери дүвүрөп, угарлаан чоок улузун тып алганнар. Тып алган үеде чаа төрүттүнген уруг биле 14 харлыг уруг тынмас болган. Ада-иени болгаш 7 харлыг чашты эмнелгеде чыттырган, оларга болур-чогуур эмчи дузасын көргүзүп турар. Өлүмнүг болушкунуң чылдагааннарын тодарадып турар.

Чыккылама сооктар дүжерже-ле, суугуну шын эвес одап ажыглааныңдан өлүмнүг озал-ондактар бүрүткетинип турар. Ындыг хай-халаптар бистин республикада хаая эвес болгулаар, чүзе дизе мында суугу одалгазы эң-не нептереңгей. Үнүп келген 2024 чылдың январь айы база хай-халаптыг болушкун-биле уламчылаан.

Ынчангаш Тываның Онза байдалдар яамызы от болгаш одалга-биле холбашкан айтырылгаларга онза оваарымчалыг болурунче хамаатыларны кыйгырып турар.

ҮЕЛЕРНИ ДЕНЕШТИРИП ОЛУРА...

Шаанда база угарлаан таварылгалар тургулаан, ынчалзажок ындыг онза байдалдар хаая болгулаар. Ынчан кол оттулар чүүл – ыяш турган-на болгай. Барык айыыл чок болгаш экология талазы-биле арыг бүдүмел. Школа, ясли-садиктерде, албан черлеринде турар контрамарка суугуларны хөмүр-биле одап эгелээрге чедир байдал чүгээр турган, озал-ондак авыралдыг. Одалга талазы-биле чурттакчыларның аргадуржулгазы база улуг, айыыл чок чорук техниказын сагып билирлер.

Амгы шагның улузунуң көдээниң амыдыралыңдан чыдып калганы, арга-дуржулга чогу дораан-на көскү. Чаа өгленген аныяктарга чагыг-сүмени төрелдери берип турар болзажок, кол оттулар чүүл апарган хөмүрдаштың шынары, ооң хоразы дүвүрээзинни болдуруп турар. Ооң одалгазы база кажаралды, тускай мергежилди негээр боор-дур ийин. Белен чүве кайда боор, хамык чүүлге боду өөренип, өскелерниң дуржулгазын көрүп, чугаазын дыңнап амыдыраар апар.

“ҮНҮ ЧОК ӨЛҮМ” ДЕП ЧҮЛ?

Угарлыг газ болза, кыпкан чүүлдүң эң хоралыг, айыылдыг артынчызы, ол аар уржуктарга чедирип болур. Ооң чыды-даа, амданы-даа чок, хоранналышкын кижиге билдирбес болгаш бир эвес өй-шаанда дузалажып келбес болза, өлүм-биле дооступ болур.

Угарлыг газдың мөөңнелип чыгырының кол чылдагааны – оттулар чүүлде кислородтуң чедишпезинден, төндүр кыппаан оттулар чүүлден угарлыг газ тыптыр.

Нургулайында угарлыг газ-биле хоранналышкын үрелип-сандараан суугудан азы өрттүң чалымыңдан болур. Ол ышкаш хаагыг оран-сава иштинге ажылдап турар автомобиль турда, база угаарлыг газ тыптыр. Ынчап келирге, өрттенип-кыпкан таварылга бүрүзүндө кааа-даа угаарлыг газ тыптып кээр, ону каш тыныпкаш, кижиге меделерин ышкыныптар.

ОЗАЛ-ОНДАКТЫҢ ЧЫЛДАГААННАРЫ ЧҮДЕЛ?

Одалга сезонунуң үезинде ындыг хай-халаптар суугуну тудуп салырының, ажыглаарының дүрүмнерин хажытканыңдан болуп турар. Ылаңгыя дунган хоолайны, ыш эртер черлерни мөөңнелген хөөден өй-шаанда аштадып ап турары күзенчиг.

Суугуну салган тууйбуларда, ыш үндүрер хоолайда тиг-чарык барда, олче оонак чээрден ыяш, кывыычал үпсап киргеш, хөлчөк дүрген хып, өрттү үндүрүп, улусту амы-тынынга айыылды болдуруп болур.

УГАРЛЫГ ГАЗТЫ КАНЧААР ТАНЫП, БИЛИП АЛЫРЫЛ?

Болганчок-ла угарлыг газты «үнү чок өлүкчү» деп база адап турар, чүге дизе ону тускай херекселдер чокта илередедир болдунмас. Кижилерге ооң оран-савада бары барык билдинмес, угарлыг газдың айыылдыг тырыңы тодараттынмас. Агаар-биле холушкаш, ол хөлчөк дүрген тараар, өлүмнүг бүдүжүн белен-селен ышкынмас. Сула-рап, уйгузу кээр, тыныштаар апар.

Тынып турар агаарда угарлыг газдың тырыңы 0,32 хуу турда, когараан кижиге чар-тыктаар, меделерин оскунуп болур. Угарлыг газдың тырыңы 1,2 хуу чедир бедээнде, ол колдуунда өлүм-биле доостур.

Ооң эң билдингир чадазы, чаңгыс оран-савада турар улустуң хары угда хеп-

хенертен харыксырап баксыраары азы ук оран-савадан үнүп чорупканда, байдалының хенертен экижий бээр.

Угарлыг газтан хораннаганының баштайгы им-дем-дектери – көөрүнүң, дыңнаарының баксыраары, хавакта улуг эвес аарышкы, баш дескнери, чулчургай тиккилээр, угаан-меделдин баларары болгаш шимчээшкениң баксыраары.

ХОРАННАНГАНДА, БАШТАЙГЫ ЭМЧИ ДУЗАЗЫ КАНДЫГ БОЛУРУЛ?

Чүнүң-даа мурнунда ындыг дуза доп-дораан болгаш билдирип болур ужурлуг. Улуг эвес хоранналышкын когараан кижиниң мээзинче кислород дарый кирзин дээш, ону арыг агаарже үндүрүп, нашатырлыг спиритти чыттадыр (ооң агаарда ужуккан бузу кижиниң тынар шинээн идепкейжидер), кара шай азы кофе ижиртир.

Куску келдирип, кустануруп эгелээн улуг хоранналышкында когараан кижини арыг агаарже үндүрери чугула. Бир эвес ындыг чүүл кылдынмас хире болза, угарлыг газдың мага-ботче кирерин болдурбазы-биле когараан кижиге противогасты азы «СО» деп демдектиг шүүрээр противогасты кедирер.

Ооң соонда когараан кижиниң моюндуруун, белинде курун чежер, эптиг чыттырар, дыштандыраар. Бир эвес когараан кижиге меделер чок болза, ону оң талакы быктынче ооргалай чыттырар. Тынары хостуг болурун хандыраар.

Херээниң болгаш оорганьың шыңганның дүрбүүр, аргалыг болза горчичниктер салза эки. Горчичник хан эргилдезин экижидер. Тыныжы турупканда, кылымал тынышкынны кылыр, а бир эвес чүрек доктаап турупканда, чүректин дорт эвес нугушкуну.

Бо хөделиглерни кылып билир болза, олар ужу-дугалыг дээрзин утпазы чугула. Бир эвес кылып билбес болза, шын эвес хөделишкыннер-биле чүгле хора чедирип болур. Мындыг таварылгада дүрген эмчи дузасын доп-дораан чалааны дээр.

АЙЫЛ ЧОК ЧОРУКТУҢ ДҮРҮМНЕРИ

Бирээде, чүгле бүдүлүг дериглер ажылаңар. Салган суугуда тиглер, ыш үндүрер хоолайның тунушкуну аар уржуктарга чедирип болур.

Ийде, бажың-балгатты эки агаарладыр. Бир эвес газдыг суугуну чылыдылгага ажылап турар болза, өрээл агаарладыр системаның бүдүлүүн хынаңар. Оттулар чүүлдүң көзү өшпээн шаанда, суугунуң дуглаажын хагбаңар.

Машина-балгаттыг улустуң эргежок сактып алыр чүүлү – машинаның шимчедикчи хөделип турда, гаражка азы өске-даа хаагыг оран-савага (ангар, бокс болгаш өске-даа) ажылдап болбас.

/ Артур ХЕРТЕК белеткээн.

реклама ИП Аракчаа Айдасай Чингисовна 12+

ОТОГРЕВ АВТО В КЫЗЫЛЕ

И СПЕЦТЕХНИКИ

8(901)136-13-51

ИНН 170112800203 / ОГРН 323170000017465

Утерянное свидетельство о профессии водителя
№ 332403027048 с регистрационным номером 327, выданное
автошколой "Идегел" на имя Монгуша Сай-Суу Николаевны
считать недействительным.

Каа-Хем кожууннунуң шаңналы дээш ээлчеглиг хүреш

Кожууннар шаңналы дээш чаңчыл болган ээлчеглиг хүреш январь 21-де "Сүбедей" спорт ордунга болуп эрткен. Бо удаа Каа-Хем кожууннунуң чагырга даргазы Евгений Ооржактын удуртулгасы-биле кожууннунуң культура, спорт, кадык камгалал адырларының ажилдакчылары, сайгарлыкчылар, орус-тыва деткикчилер бир демнини көргүзүп, чонунга хөөмей-сыгыттыг, ыр-шоорлуг, танцы-самныг, аъштыг-чемниг тыва хүреш маргылдаазын бедик деңгелге эрттиргеннер.

Маргылдааның бирги кезээнде 85 килге чедир 74 шыырак аныяк мөгелерниң хүрежи хартыганың кашпагайы дег кончуг солун, чараш, карак-чивеш аразында эртип, көрүкчүлериң хей-аъдын, сонуургалын көдүргөн. Изигизиг, ачыр-дачыр шалыпкын, дүрген хүрежин көргүзүп, 8 шыырак мөгениң санынче дараазында мөгелер кирген. Оларга 5–8-ке чедир шаңналдыг черлерже Даң-Хая Одай (Өвүр), Кендун Монгуш (Чөөн-Хемчик), Айдаш Монгуш (Барыын-Хемчик), Субедей Тежитмаа (Тес-Хем)

олар кирген. Тулган тиелекчи дээш эң-не шыырак 4 мөгениң аразында Улуг-Хемниң мөгези Хүлер Түлүш удурланыкчызы Барыын-Хемчиктен Чимит Күжүгетти, эзирниң шүүргедээ, хартыганың кашпагайы-биле колдук адаанче кире халааш, буттап алгаш, агаарга салдадыр көдүргөн соонда, ийи чарын кырынга дүжүрүп, чараштыр октаан. Дараазында ийи мөгениң хүрежинге Сүт-Хөлдүн мөгези Күдер Сат Эрзинден удурланыкчызы Цендаюш Монгушту хончу хүрежинге элээн тутчуп чоруй октааш, 2 шыырак мөгениң санынче кирген.

Тиелекчини илередир түңнел хүрешке Хүлер Түлүш удурланыкчызы Күдер Сатты бодунуң дүрген хүрежи-биле көдүргөш, ийи чарын кырынга октааш, маргылдааның тиелекчизи деп атка төлөптүг болган. Ол "Чараш хүреш" деп тускай шаңналды база деткикчилерниң белээн алган. Даң-Хая Одай "Тиилелгеже чүткүл", Цендаюш Монгуш "Чараш девиг", Күдер Сат деткикчилерниң тускай шаңналын чаалап алганнар.

Маргылдааның байырлыг ажыдышыкын кезээнге, Каа-Хем кожууннунуң хөгжүмчүлери орус-тыва дылга ыр-шоорну,

танцы-самны база хөөмей-сыгытты бараалгатканнар. Кожуун чагырыкчызы Евгений Быстан-оолович Ооржак 76 харлыг, Тыва Республиканың Арзылаң мөгези Таш-оол Авармитович Салчакка, Хартыга мөгө Владимир Сыратович Кенденге, Начын мөгө Эртине Сергеевич Данзы-Белекке болгаш оондаа өске 10 мөгеге, тренер башкыларга тыва хүрешти, национал спортту сайзырадырынга кириген үлүг-хуузу дээш хүндүлүг бижиктерни тывыскан.

Чаа 2024 чылда республиканың Хүреш федерациязы хүрешти көрүштүг болуру-биле дүрүмнерин чамдызын үеге дүүштүр эде чаартып, "Алдын содакшудак" деп төлөвилелди бо маргылдаадан эгелеп боттандыра ажилды чоруткан. Хоочун мөгелер база тыва хүрештиң аарыкчылары Шагаа хүрежи республика чергелиг хүреш болганда, оон деңгелинге шүүлген мөгеге "Тыва Республиканың спорт мастери" деп атты тыпсыры чугула база чөптүг болур деп саналдап турар.

Каа-Хем кожууннунуң шаңналы дээш тыва хүреш маргылдаазын кол шииткекчизи

Тыва Республиканың Начын мөгези Данзы-Белек Эртине, оралакчызы Арзылаң мөгө Айдемир Монгуш шиидип, хүрешти Начын мөгө Ушпас Куулар чарлап эрттирген. Маргылдааның 8 шыырак дээш мөгелери рейтинг аайы-биле дараазында мөгелер-биле хүрешкеннер. Чаан мөгө Сайын-Белек Түлүш Өвүр кожууннунуң мөгези Оттук Доржукайны хончу хүрешке илдирикеш, октаан. 2023 чылдың Наадымының тиелекчизи Арзылаң мөгө Мөңгө-Эртине Куулар Каа-Хем кожууннунуң аныяк шыырак мөгези, Россияның 2023 чылда сумога тулган чемпиону Юрий Кызыл-оолду хончу хүрежинге октааш, 4 шыырак мөгө аразынче кирген.

Хартыга мөгө Начын-Мерген Ооржак чангыс чер чурттуу, Сүт-Хөлдүн аныяк мөгези Кунден-Соном Ондарны хончу хүрешке октааш, 4 шыырак мөгө аразынче кирген. Таңды кожууннунуң мөгези Мерген Монгуш бодунуң удурланыкчызы Чөөн-Хемчиктен аныяк мөгө Мерген Иргитти база-ла хончу хүрешке октаан.

Эң солун, дүрген, чараш хүрешти 4 мөгө аразында Мерген Монгуш Чаан мөгө Сайын-Белек Түлүштү хончу хүрежинге арганы мурнай кылгаш октаан. Арзылаң мөгө Мөңгө-Эртине Куулар бодунуң шыырак удурланыкчызы Начын-Мерген Ооржакты "балыктаар" деп содактын ооргазындан алгаш, көдүрер арганы кылгаш, октаан. Тулган тиелекчини илередир түңнел хүрешке Мерген Монгуш эки белеткедирин көргүзүп, Арзылаң мөгө Мөңгө-Эртине Кууларны база-ла хончу хүрешке мурнай арганы кылгаш, шүглүп үнгөн.

Бо маргылдаа үезинде Чараш арга дээш Начын мөгө Начын Хомушкуга (Кызыл кожуун), Тулган девиг дээш Сугдер Намчааны (Эрзин), Тиилелгеже чүткүл дээш Орлан Монгушту (Чөөн-Хемчик), Эң хүндүлүг көрүкчү дээш херээжен аарыкчы Чойганмаа Донгакты (Сүт-Хөл) шаңнаан. Дараазында айда маргылдааны Чөөн-Хемчик кожууннунуң чагыргазы хүлээнип алган.

/ Алексей ЧАМБАЛ-ООЛ.

Тываның спортчузу Асель үш медальды чаалап алган

Эрткен неделяда Кыдат Улус Республикага "Улуг Алтай" деп I кышкы оюннарга маргылдаалар болуп эрткен. Аңаа 2005 чылга чедир төрүттүнген элээди оолдар, уруглар – 154 спортчу киришкен. Оларның аразында Тывадан Асель Бегзи-Хуурак киришкеш, хары угда үш медальды чаалап алган.

Маргылдаа спорттун чеди хевиринге болган: конки-лиг чарыш, дагдан хаактыг чарыш, сноуборд, шорт-трек, фигурлуг чунгулаашкын, хаактыг чарыш, болгаш ски-альпинизм.

Асель хаактыг чарышка үш медальды:

Алдын медальды 3 километр хемчээлге (1,5 км х1,5 км) скиатлонга;

Бирги черни – спринтиге классиктиг хевирге 1,5 километрге;

Ийиги черни – хостуг стильге 5 километр хемчээлге ниити чарышка алган.

Асель Бегзи-Хуурактан аңгыда, Тывадан тренер башкылары-биле кады Кристина Куулар (тренери Денис Куулар), Белек Тожумей (тренери Александр Тугжу) болгаш Айдаш Кол (тренери Амир Кол) маргылдааларга кирип чорааннар.

/ Бистиң корр.
Чуруктарны интернеттен алган.

ШЫН

ТУРГУЗУКЧУЗУ:

"Тыва медиатрупп" ПБ
ТР-ниң КАА

Кол редактор
С.Н. МОНГУШ.

Редакцияның болгаш
ундуркчунуң адреси:
667000, Тыва Республика
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100,
каб. 2, каб. 206

РЕДАКЦИЯНЫҢ
ТЕЛЕФОННАРЫ:

Редактор — 2-01-35.
Чарлап килдизи — 2-18-10
Солун чыскаакчылары:
А.К. Ооржак, А.Ч. Чамзырын —
2-17-94

Корректор: Ч.Н. Мачык,
А.А. Лагбы — 2-17-94
Харылзаа, информация
технологиялары болгаш
массалыг коммуникациялар
адырынга хайгаарал талазы-
биле федералдыг албанның
Енисей эргелели «Шын» солунну
18.10.2022 чылда бүрүткээн.
Бүрүткел дугаары —
ПИ № ТУ 24-01214

Солунну «Тываполиграф» КХН-ге
парлаан.
(Индекс: 667000, Тыва Республика,
Кызыл, Щетинкин болгаш
Кравченко, 1).

Солунда парлаттыг материал-
дарның авторларының
бодалдары редакцияның туружу-
биле дүүшлейн барып болур.
Айыттыг саннары болгаш өске-
даа фактылары, дыңнадылары
дээш авторлар боттары
харыылаар.

Чагыдылга индекси:
хуу кижилерге — П6855,

организацияларга — П6860
Солун неделяда ийи катап үнер
(среда, суббота).

Номерни парлагаже дужааганы:
график езугаар — 21.00,
херек кырында — 18.00.
Солун келбейн барганда, 2-11-52
телефонче долгаар.

Солуннуң сайтызы:
shyn.ru
Электроннуг почтазы:
shyntuva@mail.ru
shyntuva@yandex.ru

Тираж
2600 кезек

2023 ЧЫЛДА "ШЫН"
СОЛУННУҢ ЧАГЫДЫЛГАЗЫ:
ПОЧТА ДАМЧЫШТЫР —
1282,9 рубль.

БИР ЭВЕС РЕДАКЦИЯДАН
ЧАГЫДАР БОЛЗА,
ЧАРТЫК ЧЫЛДА — 864 рубль.
Тел.: 8(39422)3-39-45, 2-18-10